

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΓΚΑΟΥΤΣΟ ΣΤΗΝ ΑΡΓΕΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1830-1940). ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΜΑΡΙΑ ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.734](https://doi.org/10.12681/mnimon.734)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ Μ. (2002). Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΓΚΑΟΥΤΣΟ ΣΤΗΝ ΑΡΓΕΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1830-1940). ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ. *Μνήμων*, 24(2), 29-69. <https://doi.org/10.12681/mnimon.734>

ΜΑΡΙΑ ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΓΚΑΟΥΤΣΟ
ΣΤΗΝ ΑΡΓΕΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1830-1940)
ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

«Πάντοτε καβάλα στο άλογο, διασχίζοντας μια γη χωρίς σύνορα, χωρίς την ανάγκη σταθερής εργασίας λόγω της δυνατότητας να οικειοποιείται οποιαδήποτε στιγμή μια αγελάδα για να ικανοποιήσει την πείνα του και πολλές από τις άλλες ανάγκες του. Γενναίος, ελεύθερος, μοναχικός, ονειροπόλος. Κατέφευγε σε κάποιο αντίσκηνο όταν τον καταδίωκε η δικαιοσύνη ή σε κάποιο καπηλειό για να πει ρακή και να τραγουδήσει κάποια στιχάκια με τη συνοδεία της κιθάρας του. Κάπου κάπου, για να εξασφαλίσει κάποια χρήματα και να αποκτήσει ό,τι η φύση δεν του χάριζε απλόχερα, πρόσφερε τις υπηρεσίες του σε κάποιο αγρόκτημα, το οποίο σύντομα εγκατέλειπε για να επιστρέψει στην περιπλάνησή του».¹ Αυτή είναι αναμφίβολα η καθιερωμένη εικόνα του γκάουτσο, ήρωα του Ρίο ντε λα Πλάτα, μυθικής μορφής της εύφορης πάμπας και συμβόλου του αργεντινού έθνους, η οποία επικρατεί μέχρι και σήμερα στην αργεντινή κοινωνία παρά τις σύγχρονες ιστοριογραφικές αμφισβητήσεις. Η διαμόρφωση της τόσο στερεότυπης αυτής εικόνας πέρασε, ωστόσο, μέσα από μια μακροχρόνια πορεία κατασκευής που εκτείνεται από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα μέχρι και τα μέσα του 20ού, και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη διαδικασία συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας και τις πολλαπλές ερμηνείες του παρελθόντος που κατά καιρούς επικράτησαν στην Αργεντινή. Και ξαφνιάζει, πράγματι, η διαπίστωση της έκτασης με την οποία αυτή η «μουσειακή» εικόνα κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκε δυναμικά, άλλοτε συνειδητά και άλλοτε υποσυνείδητα, από διαφορετικές ομάδες της τοπικής κοινωνίας, μέσα από κανάλια που παρήγαγαν διαχωριστικές γραμμές αλλά και σημεία επαφής μεταξύ των πιο διαφορετικών πεδίων κοινωνικής δράσης.

Μέσα από την παραδοσιακή ιστοριογραφική θεώρηση ο γκάουτσο προβάλλει ως λογικό αποτέλεσμα της αφθονίας της φύσης και μιας γραμμικής αγροτικής εξέλιξης στην περιοχή της εύφορης αργεντινής πάμπας: σύμφωνα

1. Jorge Gelman, «El gaucho que supimos construir. Determinismo y conflictos en la Historia Argentina», *Entrepasados* IX (1995) 28.

με τη θεώρηση αυτή, τα τεράστια βοσκοτόπια και οι πρωτόγονες συνθήκες ζωής των νομάδων ιθαγενών διαμόρφωσαν, από την αρχή της ισπανικής κατάκτησης, ένα αγροτικό μοντέλο με κύρια χαρακτηριστικά τη μεγάλη γαιοκτησία —λόγω της εύκολης οικειοποίησης της «ερήμου»— και τη μονοεξαγωγή βοοειδών, μοντέλο που επέτρεψε και την ανάδυση της μορφής του γκάουτσο. Προβάλλει, επίσης, ως αποτέλεσμα των φυλετικών και κοινωνικών συνθηκών που δημιούργησε στην περιοχή του Ρίο ντε λα Πλάτα η ισπανική κατάκτηση. Κατά την παραδοσιακή ιστοριογραφία —από την «επίσημη» ιστορία που άρχισε να γράφεται στα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και τον José Luis Romero, του οποίου τα έργα, στη δεκαετία του 1950, επηρέασαν βαθιά την αργεντινή ιστοριογραφία—, οι ισπανοί κατακτητές επικράτησαν απόλυτα πάνω στις ομάδες των ιθαγενών ινδιάνων οι οποίοι εκμηδενίστηκαν πνευματικά και, με την εξαίρεση ορισμένων μεμονωμένων εξεγέρσεων, παραιτήθηκαν από οποιαδήποτε οργανική δράση απέναντι στον κατακτητή, επιδεικνύοντας μια αξιοσημείωτη αδιαφορία και απάθεια: πολύ γρήγορα, ωστόσο, άρχισε να διαμορφώνεται μια νέα φυλετική ομάδα που επρόκειτο να επιδράσει με αποφασιστικό τρόπο στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική εξέλιξη των ισπανικών αποικιών του Ρίο ντε λα Πλάτα: πρόκειται για τους μιγάδες που προέρχονταν από τη διασταύρωση των λευκών ισπανών με τις ιθαγενείς ινδιάνες. Κατά τον José Luis Romero, «ο μιγάς είχε κληρονομήσει, ως βασικά χαρακτηριστικά, την απάθεια των ιθαγενών, την ανικανότητά τους για την οικονομική διαχείριση, καθώς και την αδιαφορία τους για την οργανωμένη εργασία η οποία ανταποκρινόταν σε μια οικονομική αντίληψη που τους ήταν άγνωστη. Στον χαρακτήρα τους προστέθηκε μια έντονη πικρία απέναντι στον λευκό ευρωπαίο, τον υπερόπτη και αλαζονικό κυρίαρχο, ο οποίος αντικατοπτριζόταν στην κατώτερη θέση της ινδιάνας μητέρας τους απέναντι στον περιστασιακό ισπανό σύντροφό της. Έτσι διατηρήθηκε στον μιγά ένα αίσθημα αντίστασης το οποίο τον έκανε να θεωρείται ως μέλος μιας κατώτερης κοινωνικής τάξης μέσα στη νέα κοινωνική σύνθεση».² Στην ίδια κατάσταση, αν και σε μικρότερο βαθμό, βρέθηκε και ο λευκός κρεολός, απόγονος ισπανών γεννημένος στην Αμερική, ο οποίος βρισκόταν σε μειονεκτική θέση λόγω της γενικής πεποίθησης ότι ο ισπανός «εκφυλιζόταν» στην Αμερική, αλλά και λόγω της συνεχούς προσέλευσης ισπανών από την μητρόπολη οι οποίοι ανανέωναν τα ηγετικά στρώματα της αποικίας.

Σ' αυτό το νέο κοινωνικό σύνολο των κρεολών-μιγάδων ανήκε και ο γκάουτσο: καταρχήν ήταν μιγάς αλλά πρώτα απ' όλα ήταν κρεολός, δηλαδή «τέκνο της αργεντινής γης». Από αυτές τις κοινωνικές ομάδες, οι ισπανοί της μητρόπολης διατήρησαν το μονοπώλιο των πλουτοπαραγωγικών πηγών: κράτησαν

2. José Luis Romero, *Las ideas políticas en Argentina*, Buenos Aires, FCE, 1959, σ. 30-31.

τα τμήματα της γης που προσφέρονταν για την κτηνοτροφία και διατήρησαν τον έλεγχο της εμπορικής δραστηριότητας. Η κτηνοτροφία και το εμπόριο έχαιραν της μεγαλύτερης εκτίμησης, ενώ η καλλιέργεια της γης βρισκόταν αποκλειστικά στα χέρια όσων δεν είχαν την τύχη να αποκτήσουν εκτενείς εκτάσεις, κατάλληλες για βοσκοτόπια και κοντινές στις πόλεις. Οι μεγάλες γαιοκτησίες ανήκαν σε ισπανούς από την μητρόπολη, οι οποίοι συνήθως ήταν εγκατεστημένοι στις πόλεις, ενώ οι εργάτες ήταν κυρίως κρεολοί και μιγάδες. Στην παραδοσιακή ιστοριογραφία εκφράζεται η πεποίθηση ότι η υπαίθρος δημιούργησε στους κατοίκους της μια ιδιαίτερη ψυχολογία: όντας σε συνεχή κίνδυνο λόγω των επιθέσεων των ινδιάνικων φυλών, απομακρυσμένοι από την πόλη και από κάθε κρατικό έλεγχο, αναγκασμένοι να αυτοεξυπηρετούνται, τόσο οι κατακτητές-ιδιοκτήτες που εγκαταστάθηκαν στις γαιοκτησίες τους όσο και οι κρεολοί και μιγάδες εργάτες, απέκτησαν μια βάρβαρη προσωπικότητα, όπως αυτοί που ζουν ακόμα σε φυσική κατάσταση: διαμόρφωσαν μια ιδιαίτερη αντίληψη ζωής που βασιζόταν στους διαρκείς κινδύνους, στις συνεχείς δοκιμασίες της ανδρείας, στην ικανότητα επιβίωσης με τις δικές τους προσπάθειες. Από αυτή την αντίληψη ζωής ξεπήδησε ένα σύνολο ηθικών κανόνων. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο José Luis Romero, «οι αμέτρητοι γραπτοί νόμοι παραβιάζονταν κάθε στιγμή. Αλλά ο νόμος της αδάμαστης υπαίθρου δεν παραβιάζόταν ποτέ».³ Στην παραδοσιακή ιστοριογραφία ο γκάουτσο προβάλλει, έτσι, ως φυσική συνέπεια των φυλετικών και κοινωνικών συνθηκών που δημιούργησε η ισπανική κατάκτηση και κυρίως της γεωγραφικής διαμόρφωσης της χώρας.

Ωστόσο, η σύγχρονη αργεντινή ιστοριογραφία που επικεντρώθηκε στη μελέτη της αποικιακής περιόδου διαψεύδει την καθιερωμένη αυτή εικόνα και αντιμετωπίζει τον γκάουτσο ως κατασκευάσμα και προϊόν —πραγματικό και φανταστικό— μιας πολύ συγκεκριμένης περιόδου της αργεντινής ιστορίας που τοποθετείται χρονικά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα.⁴ Σύμφωνα με τις νέες αυτές προσεγγίσεις, μέχρι και στα τέλη του 18ου αιώνα υπήρχε μια αρκετά διαφοροποιημένη κτηνοτροφική παραγωγή, καθώς και μια αξιόλογη γεωργική παραγωγή, προπάντων σίτου και αραβόσιτου· κατά την περίοδο αυτή, τόσο ο μεγάλος γαιοκτήμονας όσο και ο ελεύθερος, περιπλανώμενος γκάουτσο ήταν σχεδόν ανύπαρκτοι ή τουλάχιστον ελάχιστα αντιπροσωπευτικοί των κοινωνικών δομών της αργεντινής υπαίθρου. Στη ζώνη της πάμπας και κυρίως στην επαρχία του Μπουένος Άιρες (κατεξοχήν περιοχή δράσης του γκάουτσο) κυριαρχούσε η μικρή και μεσαία αγροτική ιδιοκτησία και η οικογενειακή εγκατάσταση. Σύμφωνα με τις νεώτερες αυτές θεωρήσεις, καθ' όλη την αποικιακή

3. *Ο.π.*, σ. 33.

4. C. Mayo, «Una pampa sin gauchos?», J. C. Garavaglia, «Existieron los gauchos?» και J. Gelman, «Gauchos o campesinos?», στο *Anuario IEHS* II (1987) 23-59.

περίοδο, η εικόνα του γκάουτσο ανταποκρίνεται μόνο στην ύπαρξη ορισμένων μιγάδων, εσωτερικών μεταναστών από τον βορρά της χώρας, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν κατά τον 17ο και το 18ο αιώνα στις παραποτάμιες περιοχές του Ρίο ντε λα Πλάτα. Στις περιοχές όπου είχε αρχίσει να εμφανίζεται η μεγάλη γαιοκτησία και συγκεκριμένα στην Ουρουγουάη και στη γειτονική αργεντινή επαρχία Entre Ríos, αυτοί οι εσωτερικοί μετανάστες απασχολούνταν ως καλλιεργητές γης, σε μια εργασία που ήταν όμως από τη φύση της ασταθής λόγω της εξάρτησης της αγροτικής οικονομίας, κυρίως της εξαγωγικής, από τις διεθνείς συγκυρίες. Ο γκάουτσο ήταν επομένως ουσιαστικά ένας εργάτης γης, χωρίς ιδιοκτησία, ο οποίος μένοντας κατά διαστήματα άνεργος κατέφευγε κατά καιρούς στη ληστεία και την παρανομία.

Ωστόσο, από τις αρχές του 19ου αιώνα το πανόραμα αυτό άλλαξε ριζικά: απέναντι στο αποικιακό αγροτικό μοντέλο το οποίο συνδύαζε την κτηνοτροφική παραγωγή που προοριζόταν προς εξαγωγή με αυτή που διοχετευόταν στην εσωτερική αγορά και επέτρεπε τη συνάρθρωση της μεγάλης γαιοκτησίας με την οικογενειακή ιδιοκτησία, διαμορφώθηκε ένα νέο μοντέλο που ευνοούσε τη δημιουργία μεγάλων αγροκτημάτων με αποκλειστικό σχεδόν σκοπό την παραγωγή προϊόντων προς εξαγωγή. Η ανεξαρτησία της χώρας, ο τερματισμός του ισπανικού εμπορικού μονοπωλίου και το άνοιγμα ξένων αγορών οδήγησαν τις ηγετικές ομάδες του Μπουένος Άιρες προς την πιο αποτελεσματική κατάληψη της πάμπας, την επέκταση των εξωτερικών συνόρων της χώρας και τη συστηματική ανάπτυξη της κτηνοτροφίας σε μεγάλες γαιοκτησίες. Σ' αυτό το πλαίσιο αναπροσανατολισμού των παραγωγικών δραστηριοτήτων άρχισε να γίνεται αισθητή η έλλειψη εργατικών χεριών, η οποία οφειλόταν στην προοδευτική κατάργηση του δουλεμπορίου, καθώς και στη στράτευση μεγάλου αριθμού ανδρών τόσο στον αγώνα της ανεξαρτησίας και τους εμφύλιους πολέμους που ακολούθησαν, όσο και κατά τη μετέπειτα επέκταση και φύλαξη των εξωτερικών συνόρων της χώρας. Ο Jorge Gelman παρατηρεί ότι «τώρα πράγματι εμφανίζεται στην πάμπα το μοντέλο που θεωρούνταν ότι ανέκαθεν κυριαρχούσε: ανάπτυξη των μεγάλων αγροκτημάτων, με δεκάδες χιλιάδες βοοειδή, πλούσιοι και ισχυροί γαιοκτήμονες, επέκταση των συνόρων της χώρας προς τα ανατολικά και νότια και μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία, η επιτακτική ανάγκη εξασφάλισης εργατικών χεριών τα οποία πλέον σπάνιζαν» και προσπαθεί να δείξει πως «ο γκάουτσο δεν ήταν το λογικό αποτέλεσμα των φυσικών συνθηκών της πάμπας αλλά κατά μεγάλο μέρος η γέννησή του οφείλεται στις πολιτικές αποφάσεις των κυβερνήσεων και των κυρίαρχων ομάδων της περιοχής κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα».⁵

5. Jorge Gelman, «El gaucho que supimos construir. Determinismo y conflictos en la Historia Argentina», ό.π., σ. 32.

Συγκεκριμένα, η επεκτατική τάση των μεγάλων γαιοκτημόνων κατά την περίοδο αυτή δεν κατευθύνθηκε μόνο προς τη λεγόμενη «έρημο», δηλαδή τις περιοχές που εξακολουθούσαν να ελέγχονται από ινδιάνους, αλλά στράφηκε και προς τις κοντινότερες περιοχές στις οποίες επικρατούσε η μικρή καλλιέργεια, σε ενοικιασμένες συχνά γαίες, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από την αποικιακή περίοδο. Χρησιμοποιώντας διάφορες μεθόδους (αύξηση των ενοικίων εκμίσθωσης της γης, βίαιες διώξεις), οι μεγάλοι γαιοκτήμονες με σύμμαχο το κράτος πέτυχαν την προλεταριοποίηση ενός μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού της χώρας, γεγονός που επέτρεψε την ταχύτερη εκμετάλλευση της γης και την εξασφάλιση τόσο έμμισθων εργατικών χεριών όσο και στρατιωτών για τη φύλαξη των συνόρων. Αυτή την περίοδο οι μεγάλοι γαιοκτήμονες άρχισαν να ασκούν ισχυρές πιέσεις στο κράτος για την ψήφιση μιας σειράς νόμων που με την απειλή της υποχρεωτικής στράτευσης ή των καταναγκαστικών έργων, υποχρέωναν τους ακτήμονες γεωργούς να γίνονται αναγκαστικά εργάτες γης στην υπηρεσία τους. Χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η ταμπέλα με το όνομα του γαιοκτήμονα-εργοδότη τους την οποία έπρεπε να φορούν υποχρεωτικά όλοι οι ακτήμονες εργάτες της υπαίθρου, αλλιώς διέτρεχαν τον κίνδυνο να οδηγηθούν στις απομακρυσμένες περιοχές της χώρας για την υπεράσπιση των συνόρων. Είναι η εποχή που προκειμένου να νομιμοποιηθεί η δράση των κυρίαρχων ομάδων της κοινωνίας του Ρίο ντε λα Πλάτα, απαιτούνταν, παράλληλα με την πραγματική δημιουργία του γκάουτσο ως ακτήμονα εργάτη γης, και η κατασκευή, στη σφαίρα του φαντασιακού, μέσα από τις «αμέτρητες αναφορές των κρατικών λειτουργιών και των γαιοκτημόνων»⁶ της εικόνας του ως «τεμπέλη», «επικίνδυνου στοιχείου» και «αλήτη εκτός νόμου».

Ο γεωγραφικός ντετερμινισμός και η διχοτομική διάκριση των γεωγραφικών και πολιτιστικών ζωνών της πόλης και της υπαίθρου αποτέλεσαν, ωστόσο, για μεγάλο χρονικό διάστημα τον βασικό άξονα ερμηνείας της αργεντινής ιστορίας. Αν η επανάσταση για την ανεξαρτησία της χώρας ερμηνεύτηκε ως εθνικοαπελευθερωτική και κοινωνική επανάσταση των «τέκνων της πατρίδας» απέναντι στον ξενόφερτο κατακτητή, η οποία συνένωσε σε μια κοινή προσπάθεια τόσο τους πεφωτισμένους κρεολούς των πόλεων όσο και τους κατοίκους της υπαίθρου και πρόβαλε μια ερμηνεία της εθνικότητας βασισμένη στην αρχή της εντοπιότητας και της προσχώρησης στον «κρεολό» τρόπο ζωής, σύντομα, οι εμφύλιοι πόλεμοι που ακολούθησαν ανέδειξαν με σαφήνεια την έλλειψη ενότητας και τη διαφορά μεταξύ του κόσμου των πόλεων και αυτού της υπαίθρου. Οι κρεολοί των πόλεων που κατάφεραν, παρακάμπτοντας τα κοινωνικά εμπόδια, να αναρριχηθούν στα ελεύθερα επαγγέλματα, να σπουδάσουν και να δεχθούν τα φώτα της ευρωπαϊκής διανόησης και την επίδραση της Γαλλικής

6. Το ίδιο, σ. 34.

Επανάστασης, υιοθέτησαν τις αρχές του φιλελευθερισμού και συνέλαβαν την ανάγκη πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης. Οι φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές εκφράστηκαν στα συντάγματα της Επανάστασης που εξασφάλιζαν πλήρη δικαιώματα σε όλους τους πολίτες της χώρας, συμπεριλαμβανομένων και των ινδιάνων και των λιγιστών νέγων που είχαν παραμείνει από την εποχή του δουλεμπορίου.

Ωστόσο, τα λαϊκά στρώματα της υπαίθρου που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα των πεφωτισμένων ομάδων του Μπουένος Άιρες, σύντομα αντιλήφθηκαν, υπό την καθοδήγηση των τοπικών αρχηγών τους, ότι το συγκεντρωτικό πολιτικό καθεστώς που οι ομάδες αυτές είχαν συλλάβει και επεξεργαστεί δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες και προσδοκίες τους. Ταυτόχρονα, έτσι, με τη φιλελεύθερη και συγκεντρωτική τάση που ήθελε τη δημιουργία ενός ισχυρού ενιαίου κράτους, έκανε την εμφάνισή της μια ανταγωνιστική φυγόκεντρη τάση και ξεπήδησε ένα έντονο τοπικιστικό αίσθημα που έστρεψε τις μάζες της υπαίθρου ενάντια στο «πεφωτισμένο» Μπουένος Άιρες, σύμβολο και προμαχώνα ανταγωνιστικών συμφερόντων, νεωτεριστικών θεωριών και μιας σταθερής τά-

σης πολιτικής και οικονομικής κυριαρχίας στο σύνολο της χώρας. Σταδιακά, οι κάτοικοι των επαρχιών συνενώθηκαν γύρω από τους τοπικούς αρχηγούς τους, ενώ οι πεφωτισμένοι κύκλοι του Μπουένος Άιρες άρχισαν να δείχνουν μια αντιλαϊκή αντίδραση. Οι άνδρες του Μπουένος Άιρες υποστήριζαν ότι το έθνος προϋπήρχε σε σχέση με τις επαρχίες και πρόβαλλαν τη θέση ότι οι βασικοί θεσμοί προηγούνταν της αυτονομίας των επαρχιών. Αυτή η αρχή αντιτίθετο στη συγκρότηση της χώρας μέσω μιας συμφωνίας που θα σήμαινε την απλή συνένωση ετερογενών τμημάτων, όπως επιθυμούσαν οι τοπικοί αρχηγοί των επαρχιών. Η μονομαχία ανάμεσα σε αυτές τις δυο πολιτικές αντιλήψεις, τον συγκεντρωτισμό και τον φεντεραλισμό, ξεκίνησε αμέσως μετά από την Επανάσταση του Μαΐου του 1810 και έφτασε στο αποκορύφωμά της στα 1820. Η συγκεντρωτική δημοκρατία αρχών υπέκυψε με την πτώση του Μπουένος Άιρες και ο θρίαμβος των τοπικών αρχηγών επέφερε τη διάλυση της χώρας, αφού κατά το διάστημα 1820-1826 κάθε επαρχία απέκτησε το καθεστώς που προτιμούσε ο αρχηγός της. Η ύστατη προσπάθεια του προέδρου Ριβαντάβια να πετύχει την εθνική ενότητα και η αποτυχία του στα 1827, οδήγησε στο θρίαμβο των οπαδών της ομοσπονδιακής οργάνωσης της χώρας και στη σταδιακή επικράτηση του Juan Manuel Rosas, κυβερνήτη της επαρχίας του Μπουένος Άιρες, που επέβαλε στη χώρα ένα αυταρχικό και, παρά τη σημαία του φεντεραλισμού, συγκεντρωτικό καθεστώς, χάρη στη σταδιακή υποταγή των τοπικών αρχηγών.⁷ Σύμφωνα με την παραδοσιακή αργεντινή ιστοριογρα-

7. Η άνοδος του Juan Manuel Rosas στην εξουσία πραγματοποιήθηκε μετά την αποτυχία του πειράματος του Ριβαντάβια και των άλλων ενωτικών που στόχευαν στον γρήγορο εκσυγχρονισμό της Αργεντινής. Πεισισμένος ο Ρόσας ότι απαιτούνταν μια ισχυρή προσωπική εξουσία για να αποκαταστήσει την τάξη και την οικονομική ευμάρεια στην επαρχία Μπουένος Άιρες, πέτυχε στα 1829 να του δοθούν έκτακτες εξουσίες ως κυβερνήτη της επαρχίας. Στη συνέχεια, στα 1835, μετά την επιστροφή του από την περίφημη «εκστρατεία της ερήμου», συγκέντρωσε όλες τις εξουσίες στα χέρια του τις οποίες και κράτησε μέχρι το 1852. Όντας ο ίδιος ένας από τους πλούσιους γαιοκτήμονες της επαρχίας του Μπουένος Άιρες υποστήριξε τα συμφέροντα της τάξης του και στήριξε την πολιτική του σε επιλεκτικά προστατευτικά μέτρα τα οποία ευνοούσαν περισσότερο την επαρχία Μπουένος Άιρες παρά το σύνολο της χώρας. Εναντιώθηκε στην άσκηση ελεύθερου εμπορίου μεταξύ των άλλων επαρχιών και των ξένων χωρών, χωρίς τη διαμεσολάβηση της επαρχίας Μπουένος Άιρες, γεγονός που τον έφερε σε αντίθεση με τους άγγλους και τους γάλλους, οι οποίοι αναζητούσαν νέες αγορές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του γαλλικού αποκλεισμού του Μπουένος Άιρες (1838-1840), με αφορμή την απόφαση του Ρόσας να επιβάλει στους γάλλους κατοίκους του Μπουένος Άιρες να έχουν το ίδιο νομικό καθεστώς με τους ντόπιους, να υπηρετούν τον εθνικό στρατό και να μην έχουν ιδιαίτερα προνόμια και φοροαπαλλαγές. Γενικά ο Ρόσας είναι από τις πιο αμφιλεγόμενες μορφές της αργεντινής ιστορίας, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα του στη μεταγενέστερη ιστοριογραφία. Από τη μια πλευρά αντιπροσωπεύει τον ομοσπονδιακό «κοτζάμπαση», τον αυταρχικό αρχηγό που εκφράζει τα τοπικιστικά συμφέροντα, τον δικτάτορα που οδήγησε

φία, οι εμφύλιοι πόλεμοι ανάμεσα στους ενωτικούς και στους ομοσπονδιακούς δεν ήταν παρά ο αγώνας «ανάμεσα σε μια θεωρία και σε ένα συναίσθημα τοπικού πατριωτισμού», το οποίο ανταποκρινόταν στην αναμφισβήτητη διαφοροποίηση των ξεχωριστών περιοχών που συνέθεταν το παλαιό υποβασιλείο του Ρίο ντε λα Πλάτα. Ο φεντεραλισμός έφερε έντονα τη σφραγίδα της «αυτόχθονης» ζωής, ενώ η αγροτική μάζα, ενσαρκωμένη στη μορφή του γκάουτσο, που υποστήριξε την ομοσπονδιακή οργάνωση της χώρας, θέλησε να επιβάλει στην πολιτική ζωή το αίσθημα της «αδάμαστης» ελευθερίας που τη χαρακτήριζε.⁸

Ο «βάρβαρος» γκάουτσο των πεφωτισμένων ηγεσιών

Η ερμηνεία αυτή έχει αναμφίβολα τις ρίζες της στη σκέψη της λεγόμενης «γενιάς του 1837» η οποία αναδύθηκε μέσα από το κλίμα των εμφυλίων πολέμων και επιχείρησε μια νέα προσέγγιση της αργεντινής πραγματικότητας. Τα μέλη αυτής της γενιάς αντιτάχθηκαν σθεναρά στον Ρόσας, εξορίστηκαν κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του και τελικά είδαν τις αρχές τους να κυριαρχούν μέσα από την ήττα του Ρόσας στα 1852 και να αποκρυσταλλώνονται στο Σύνταγμα του 1853, καθώς και στις λεγόμενες «ηρωικές προεδρίες» των Bartolomé Mitre, Domingo Sarmiento και Nicolás Avellaneda κατά το διάστημα 1862-1880. Η γενιά του 1837 είχε δεχθεί αναμφίβολα την έντονη επίδραση του ρομαντισμού και των νεανικών κινημάτων που επεκτάθηκαν σε όλη την Ευρώπη κατά το διάστημα 1789-1848. Ιδιαίτερα έντονη ήταν η επίδραση που δέχτηκαν από τους γάλλους θεωρητικούς Lammenais, Saint-Simon, Pierre Leroux, καθώς και του Giuseppe Mazzini, εμβληματική μορφή του νεανικού πολιτικού, εθνικιστικού και δημοκρατικού ρεύματος που επεκτάθηκε στην Ευρώπη μετά το 1830. Όλα τα μέλη της γενιάς είχαν ταξιδέψει στη Γαλλία: το ταξίδι στο Παρίσι ήταν γι' αυτούς ένα «πατριωτικό προσκύνημα» καθώς και ένα ταξίδι στον χρόνο, μια πορεία προς αυτό που η Αμερική θα κατάφερε να γίνει στο μέλλον.⁹ Βασική αρχή της σκέψης τους ήταν η προσπάθεια σύνθεσης, από τη μια πλευρά, των δύο τάσεων που σφράγισαν τον νεοσύστατο πολιτικό βίο της Αργεντινής, του ενωτισμού και του φεντεραλισμού και, από την άλλη, της ευρωπαϊκής σκέψης με τη βαθιά γνώση και τη

τους αντίπαλούς του, ενωτικούς, στην εξορία και, από την άλλη, τον εθνικό ήρωα που αντιστάθηκε στον μιμητισμό των ξένων ευρωπαίων και εξέφρασε την προσήλωσή του στην παράδοση, το αμερικανικό ιδεώδες, την προσπάθεια του εθνικού συμφέροντος και της ανεξαρτησίας. Η βιβλιογραφία για τον Ρόσας είναι βέβαια ιδιαίτερα εκτενής.

8. José Luis Romero, *Las ideas políticas en Argentina*, ό.π., σ. 102-107.

9. Beatriz Sarlo - Carlos Altamirano, «Esteban Echevarría, el poeta pensador», στο Beatriz Sarlo - Carlos Altamirano, *Ensayos argentinos. De Sarmiento a la vanguardia*, Buenos Aires, Ariel, 1997, σ. 19.

μελέτη της πραγματικότητας, των αναγκών, των συνηθειών και των παραδόσεων της τοπικής κοινωνίας. Ο Esteban Echevarría, από τους βασικούς εκπροσώπους της «γενιάς του 1837», λέει χαρακτηριστικά στο έργο του *Dogma Socialista*: «...Θα ζητήσουμε τα φώτα της ευρωπαϊκής διάνοησης αλλά με κάποιους όρους... Θα έχουμε πάντα το ένα μάτι μας καρφωμένο στην πρόοδο των εθνών και το άλλο στα σωθικά της δικής μας κοινωνίας». ¹⁰ Θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως τους μόνους γνήσιους συνεχιστές του πνεύματος της Επανάστασης του Μαΐου του 1810 που εισήγαγε την Αργεντινή στο σύνολο των ελεύθερων εθνών, επέτρεψε την τοπική εκδήλωση του νόμου της προόδου και αποτέλεσε την αφετηρία του «μοντέρνου πνεύματος». Παρόλο που σαφώς ένιωθαν πιο κοντά στη σκέψη των ενωτικών που ανέλαβαν το πείραμα της πρώτης εθνικής οργάνωσης της χώρας, θεωρούσαν ότι τόσο οι ομοσπονδιακοί όσο και οι ενωτικοί ξέφυγαν από το πνεύμα της Επανάστασης και πίστευαν ότι το λάθος των τελευταίων ήταν το ότι ακριβώς αμέλησαν να εξετάσουν «τα σωθικά» της τοπικής κοινωνίας. Κάτω από την επίδραση του Toqueville, έθεσαν ως στόχο τους τη διαφώτιση του λαού και τη δημιουργία ενός νέου ηθικο-πολιτικού περιβάλλοντος. Ο άλλος βασικός τους στόχος ήταν η πραγματική κοινωνική χειραφέτηση του αργεντινού λαού, η οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσω της ρήξης και της αυτονόμησης από την ισπανική παράδοση που στα μάτια τους εξέφραζε την άρνηση του μοντέρνου πνεύματος.

Η ιδιαιτερότητα, ωστόσο, του αργεντινού ρομαντισμού ήταν η συγκρότησή του γύρω από την αρχή του «ιδρυτικού κενού»: η πολιτιστική μοναδικότητα της Αργεντινής δεν μπορούσε να στηριχθεί ούτε στην ισπανική παράδοση, ούτε στις αποικιακές δομές, ούτε στον προϋπάρχοντα ινδιάνικο πολιτισμό, ούτε στην «βαρβαρότητα» των κρεολών και μιγάδων, αλλά έπρεπε να είναι κάτι καινούργιο. Το παράδοξο είναι ότι στη σκέψη τους η εθνική κουλτούρα έπρεπε να αντικατοπτρίζει τις συνήθειες και τις παραδόσεις του τόπου και ταυτόχρονα να τις δημιουργήσει. Η ανάγκη της βαθιάς γνώσης των δομών της τοπικής κοινωνίας τους έστρεψε αναγκαστικά στη μελέτη του αργεντινού κάμπου, της «ερήμου», όπως τον θεωρούσαν, και των κατοίκων του. Εξέτασαν το καθοριστικό βάρος της πάμπας και αναγνώρισαν τη σημασία του γκάουτσο, αλλά τον είδαν ως «πρόβλημα» που έπρεπε να αντιμετωπιστεί από τη ρίζα του, μέσω της διευκόλυνσης των επικοινωνιών, του εποικισμού της υπαίθρου και της φυλετικής διασταύρωσης με τη βοήθεια της ευρωπαϊκής μεταναστευσης. Είναι η εποχή που η λέξη «κρεολός», ενσαρκωμένη στη μορφή του γκάουτσο, έπαψε να σημαίνει τον γηγενή που οριζόταν σε αντίθεση με τον ισπανό αποικιοκράτη: χάνοντας την κυριολεκτική σημασία της άρχισε να ση-

10. Beatriz Sarlo - Carlos Altamirano, «Esteban Echevarría, el poeta pensador», ό.π., σ. 61.

μασιοδοτείται αρνητικά με όρους πολιτισμικούς και έγινε συνώνυμη του «βάρβαρου», του «άξεστου» και του «πρωτόγονου», όπως και η εκτενής ύπαιθρος που ήταν το φυσικό περιβάλλον του γκάουτσο.¹¹ Στη νοηματοδότηση αυτή της λέξης «κρεολός» συνέβαλαν και οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις ξένων περιηγητών του 19ου αιώνα, στα κείμενα των οποίων η λέξη ήταν συνώνυμη της «ανικανότητας» και της «τεμπελιάς»: ως ιππείς, οι κρεολοί είχαν προσφέρει τις υπηρεσίες τους στον αγώνα της ανεξαρτησίας, στους εμφύλιους πολέμους και στη φύλαξη των συνόρων, αλλά ήταν ανίκανοι για οποιαδήποτε χειρωνακτική εργασία.¹²

11. Beatriz Sarlo - Carlos Altamirano, «La Argentina del Centenario: campo intelectual, vida literaria y temas ideológicos», στο Beatriz Sarlo - Carlos Altamirano, *Ensayos argentinos. De Sarmiento a la vanguardia*, ό.π., σ. 183-184.

12. James Scobie, *Buenos Aires, del centro a los barrios, 1870-1910*, Buenos Aires, Solar / Hachette, 1977, σ. 281 (πρωτότυπος τίτλος: Buenos Aires. Plaza to suburb, 1870-1910, Oxford University Press, 1974).

Στο έργο *El Matadero* (Το σφαγείο) του Esteban Echevarría, που αποτελεί μια βαθιά ιδεολογικοποίηση της ρομαντικής αισθητικής, το σφαγείο είναι ένα σύνορο, ένα πεδίο εισχώρησης του αγροτικού στοιχείου στον κόσμο της πόλης, η εισβολή του «άξεστου» στοιχείου στις αστικές συνήθειες. Το έργο έγινε μια αλληγορία της πολιτικής κατάστασης της Αργεντινής και εξέφρασε την εισβολή και επικράτηση της «βάρβαρης» πολιτικής του Ρόσας στον νεοσύστατο πολιτικό βίο του Ρίο ντε λα Πλάτα.¹³ Η πιο ολοκληρωμένη, όμως, ίσως εικόνα της υπαίθρου και του γκάουτσο αυτής της περιόδου και ο τρόπος με τον οποίο αυτή χρησιμοποιήθηκε για σαφείς πολιτικούς σκοπούς προέρχεται από το έργο Φακούντο ή αλλιώς *Πολιτισμός και Βαρβαρότητα. Ζωή του Juan Facundo Quiroga. Γεωγραφική διαμόρφωση, ήθη και έθιμα της Αργεντινής Δημοκρατίας*, σύμφωνα με την έκδοση του 1845, του διανοούμενου, πολιτικού και μετέπειτα προέδρου της Αργεντινής Domingo Faustino Sarmiento.¹⁴ Το έργο είναι καταρχήν η βιογραφία ενός τοπικού αρχηγού, μέσω της οποίας ο Σαρμιέντο προσπαθεί να ερμηνεύσει τις πολιτικές και κοινωνικές αναταραχές της μετεπαναστατικής περιόδου στην Αργεντινή, η οποία σφραγίστηκε από τον εμφύλιο πόλεμο. Έχοντας, ωστόσο, ως βασικό στόχο να στρέψει τα βέλη του ενάντια στον πολιτικό του αντίπαλο Ρόσας, τελικό νικητή των εμφύλιων διενέξεων, και όντας επηρεασμένος από την ανάγκη που είχε ο ίδιος καθώς και όλη η γενιά του 1837 να εξηγήσει τον θρίαμβο του τελευταίου και του αυταρχικού καθεστώτος που αυτός επέβαλε, προχώρησε σε μια βαθύτερη μελέτη της αργεντινής κοινωνίας που επηρέασε για μεγάλο χρονικό διάστημα την τοπική διανόηση. Στην προσπάθειά του να εξηγήσει τη λαϊκή στήριξη του καθεστώτος του Ρόσας, ο Σαρμιέντο κατέφυγε σε απόλυτες ερμηνείες και διχοτομικά σχήματα, με κυριότερο αυτό του «πολιτισμός ή βαρβαρότητα». Στο έργο του οι πολιτικές θέσεις των ενωτικών και των οπαδών του φεντεραλισμού ακολουθούν γεωγραφικές διαχωριστικές γραμμές (πόλη-ύπαιθρος) που είναι, με τη σειρά τους, και πολιτιστικά σύνορα. Ο Φακούντο ήταν ο κακός γκάουτσο, το βάρβαρο πνεύμα της πάμπα, ο νικητής του πεφωτισμένου προέδρου Ριβαντάβια που πλούτισε την Αργεντινή με τα επιτεύγματα του ευρω-

13. Juan Carlos Ghiano, *El «matadero» de Echeverría y el costumbrismo*, Buenos Aires, CEAL, 1968.

14. Ο Domingo Faustino Sarmiento (1811-1888), μέλος της «γενιάς του 1837», συγκαταλέγεται στους «πατέρες» της αργεντινής διανόησης και διατέλεσε πρόεδρος της χώρας κατά το διάστημα 1868-1874. Το κορυφαίο έργο του *Facundo o Civilización y Barbarie* αποτυπώνει τις βασικές ιδέες του, αφού μέσω αυτού αντιτάχθηκε στον τοπικό «κοτζαμπασισμό», υποστήριξε την εκπολιτιστική αποστολή της ευρωπαϊκής μετανάστευσης και εξέφρασε τις βασικές αρχές που χαρακτήρισαν τις λεγόμενες «ένδοξες ιστορικές προεδρίες» της χώρας, οι οποίες σφράγισαν το πέρασμα από τους εμφύλιους πολέμους στην εθνική ενότητα και στον εκσυγχρονισμό της χώρας.

παϊκού πολιτισμού. Ο Ρόσας «με τη δεσποτική, αυταρχική του διακυβέρνηση» ήταν αυτός που έμπηξε στην καρδιά του Μπουένος Άιρες «το μαχαίρι του γκάουτσο και κατέστρεψε το έργο των αιώνων, τον πολιτισμό, τους νόμους και την ελευθερία».¹⁵ Τελικά, ο Σαρμιέντο χαρακτηρίζει τον γκάουτσο με πολιτισμικούς όρους, ως άξεστο, βάρβαρο και δέσμιος του πνεύματος της πάμπας, και τέτοιος είναι τόσο ο εργάτης γης όσο και ο γαιοκτήμονας. Στο Φακούντο τόσο η αποτυχία των ενωτικών να προσφέρουν ένα εναλλακτικό πρόγραμμα διακυβέρνησης όσο και η πλατιά λαϊκή απήχηση του Ρόσας, αποδίδονται στο πνεύμα της πάμπας και στην αφθονία της φύσης που, σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, αποτρέπει τον πληθυσμό της από τη συστηματική «πολιτισμένη» εργασία.¹⁶

Τόσο οι ονομαζόμενες «ηρωικές» προεδρίες των ετών 1862-1880 που ανέλαβαν την εθνική οργάνωση της χώρας, όσο και η λεγόμενη «γενιά του 1880» που, με έμβλημα το «ειρήνη και διοίκηση» και βαθιά πίστη στην έννοια της προόδου, ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας από το 1880 μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, έθεσαν ως κύριο στόχο τους τον εκσυγχρονισμό της. Η λεγόμενη «εκστρατεία της ερήμου» του Julio A. Roca στα 1879 με στόχο την κατάληψη των τμημάτων γης που ανήκαν ακόμα στους ινδιάνους και η ομοσπονδιοποίηση, στα 1880, της πρωτεύουσας Μπουένος Άιρες συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της πορείας της εθνικής οργάνωσης της χώρας. Η πολιτική που ακολουθήθηκε από τη γενιά του 1880 και τους κύριους εκπροσώπους της Julio A. Roca και Miguel Juárez Celman, φιλελεύθερη ως προς τη θεσμική σύλληψη του κράτους και ολιγαρχική ως προς την πρακτική άσκηση της εξουσίας, επέφερε σημαντικές καινοτομίες στην τοπική κοινωνία: η ενεργή πρόσκληση των ευρωπαίων μεταναστών άλλαξε την πληθυσμιακή σύνθεση της χώρας· οι αγροτικές δραστηριότητες ευνοήθηκαν από τη

15. Απόσπασμα του έργου δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Progreso*, αρ. 789, 26/5/1845. Τόσο το συγκεκριμένο απόσπασμα όσο και αυτά που ακολουθούν στη συνέχεια προέρχονται από την έκδοση: Domingo Faustino Sarmiento, *Facundo*, Cátedra, Μαδρίτη, 1990.

16. Βέβαια, ο Σαρμιέντο, έχοντας δεχθεί την επιρροή του ρομαντισμού, αναγνωρίζει την επιρροή που άσκησε ο γκάουτσο στην αργεντινή ταυτότητα: «...Αυτή η συνήθεια (του γκάουτσο) να κυριαρχεί στις αντιστάσεις, να δείχνεται ανώτερος της φύσης, να την προκαλεί και να την νικά, εξελίσσεται κατά θαυμαστό τρόπο στο συναίσθημα του ατομισμού και της ανωτερότητας. Οι Αργεντινοί, σε οποιαδήποτε τάξη και αν ανήκουν, πολιτισμένοι ή αδαείς, έχουν μεγάλη συναίσθηση της αξίας τους ως έθνους. Όλοι οι υπόλοιποι λαοί της Αμερικής τους προσάπτουν αυτή τη ματαιοδοξία και φαίνεται να θίγονται από την αλαζονεία και τον εγωισμό τους... Πόσο δεν θα συνέβαλε στην ανεξαρτησία της Αργεντινής και η περηφάνια αυτών των γκάουτσο που δεν έβλεπαν κάτω από το φως του ήλιου τίποτα καλύτερο από τους ίδιους, ούτε κανέναν άνθρωπο, είτε σοφό είτε ισχυρό;». Απόσπασμα του έργου δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Progreso*, αρ. 771, 5/5/1845.

διεθνή ζήτηση αγροτικών προϊόντων και προωθήθηκαν ιδιαίτερα με τη μαζική προσέλευση ευρωπαίων που εγκαταστάθηκαν σε οργανωμένους αγροτικούς οικισμούς· το εμπόριο επίσης ευνοήθηκε χάρη στη ζήτηση που υπήρχε στα αστικά κέντρα, ενώ η βιομηχανία άρχισε να κάνει τα πρώτα βήματα· το ξένο κεφάλαιο, κυρίως βρετανικής προέλευσης, άρχισε να ρέει στη χώρα. Η πνευματική και πολιτική ελίτ προτίμησε τα γαλλικά ή αγγλικά αναγνώσματα έναντι των ισπανικών και απομακρυνόμενη από την επιρροή της ισπανικής παράδοσης και της καθολικής εκκλησίας στράφηκε προς την εκκοσμίευση της δημόσιας ζωής, με κυριότερη έκφρασή της την οργάνωση της υποχρεωτικής λαϊκής παιδείας. Τα σημαντικά αστικά κέντρα, με κύριο το Μπουένος Άιρες, απέκτησαν έναν έντονο κοσμοπολιτισμό που εκφραζόταν όχι μόνο στην πληθυσμιακή σύνθεση των κατοίκων αλλά και στην αρχιτεκτονική της πόλης και την υιοθέτηση των ευρωπαϊκών συνηθειών. Το πολιτικό μοντέλο της «γενιάς του 1880» εμπεριείχε κάποια υποτίμηση προς τις ντόπιες παραδόσεις: η εποχή του Ρόσας που για τους νικητές του και τους διαδόχους τους σήμαινε την κυριαρχία της βαρβαρότητας, είχε τονίσει τον σεβασμό για τις ντόπιες συνήθειες, τον αγροτικό τρόπο ζωής και τον πληθυσμό της υπαίθρου· όπως και η γενιά του 1837, οι εκπρόσωποι της γενιάς του 1880 έβλεπαν στο κρεολό στοιχείο την ενσάρκωση του πρωτογονισμού και της βαρβαρότητας που στεκόταν εμπόδιο στον γρήγορο εξευρωπαϊσμό και «εκπολιτισμό» των αστικών κέντρων, ο οποίος αποτελούσε τον βασικό άξονα της πολιτικής τους.

Κατά την ίδια περίοδο, δηλαδή από τις αρχές της δεκαετίας του 1880, σημαντικό μέρος της πνευματικής ελίτ, σε συνδυασμό με τη δράση της πολιτικής εξουσίας, των κρατικών υπηρεσιών αλλά και κοινωνικών οργανώσεων πολιτών, στράφηκε προς την επεξεργασία ενός πραγματικού πολιτιστικού προγράμματος με επίκεντρο τον προβληματισμό περί εθνικής ταυτότητας και σκοπό να ενισχύσει το πατριωτικό αίσθημα του πληθυσμού της χώρας.¹⁷ Η ανη-

17. Η παλαιότερη αργεντινή ιστοριογραφία τοποθετούσε τον έντονο προβληματισμό περί εθνικής ταυτότητας γύρω στο 1920, συνδέοντάς τον με την εμφάνιση πολιτικών ομάδων που αυτοχαρακτηρίζονταν ως «εθνικιστικές» (σχετικά με την εμφάνιση και τον ρόλο των εθνικιστών στην αργεντινή πολιτική σκηνή, βλ. μεταξύ άλλων, Enrique Zuleta Alvarez, *El nacionalismo argentino*, Buenos Aires, La Bastilla, 1975, καθώς και Maria Inés Barbero - Fernando Devoto, *Los nacionalistas (1910-1932)*, Buenos Aires, CEAL, 1983), παρόλο που ορισμένες μελέτες αναγνώριζαν και την εμφάνιση ενός πρωτοεθνικισμού γύρω στα 1910 (μεταξύ άλλων, José Luis Romero, *El desarrollo de las ideas en la sociedad argentina del siglo XX*, Buenos Aires, FCE, 1956· Adolfo Prieto, *El discurso criollista en la formación de la Argentina moderna*, Buenos Aires, Sudamericana, 1988· και Carlos Altamirano - Beatriz Sarlo, «La Argentina del Centenario: campo intelectual, vida literaria y temas ideológicos», στο *Ensayos argentinos. De Sarmiento a la vanguardia*, Buenos Aires, CEAL, 1983, σ. 161-199).

Αντίθετα, θεωρούσαν ότι η μεγάλη περίοδος της αργεντινής επέκτασης που καλύπτει

συχία σχετικά με τη διαμόρφωση του έθνους εντάσσεται, βέβαια, σε μια μακρόχρονη διαδικασία που εντείνεται με το ρομαντικό κίνημα του 1830 και επηρεάστηκε αργότερα από την ολοκλήρωση της συγκρότησης του εθνικού κράτους. Από το 1880, ωστόσο, δύο παράγοντες εντατικοποίησαν τον προβληματισμό για την πορεία κατασκευής του έθνους: από τη μια πλευρά η μαζική μετανάστευση προς τη χώρα και, από την άλλη, η έναρξη μιας νέας εποχής στην κατασκευή των ευρωπαϊκών εθνών, μέσα σε ένα κλίμα αποικιακής και ιμπεριαλιστικής επέκτασης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το πρόβλημα της εθνικότητας πρόβαλε ιδιαίτερα οξύ και οι ηγετικές ομάδες αναζήτησαν τη λύση στην επιβεβαίωση της ύπαρξης του έθνους και στην κατασκευή μιας ιδιαίτερης εθνικής ταυτότητας. Την περίοδο αυτή, η Αργεντινή βρισκόταν ακόμα σε μια ανολοκλήρωτη πορεία εθνικής διαμόρφωσης, συμπεριλαμβανομένης στην έννοια αυτή και της κατασκευής της εθνικής κοινωνίας: μόλις στα 1880 είχε ολοκληρωθεί η πλήρης κυριαρχία επί του εθνικού εδάφους και πραγματοποιηθεί η ομοσπονδιοποίηση της πρωτεύουσας Μπουένος Άιρες¹⁸ το εθνικό κράτος είχε αρχίσει μόλις να προβάλλει ως το πετυχημένο αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας διαδικασίας πολιτικών συμφωνιών, επιβολής της τάξης και οργάνωσης του θεσμικού, νομικού και διοικητικού πλαισίου.¹⁸ Η διαδικασία αυτή εν εξελίξει συνέπιπτε με τη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών εθνών, απ' όπου προέρχονταν οι μεταναστευτικές ομάδες, αλλά και με την πορεία θέσπισης διεθνών κριτηρίων ως προς την ύπαρξη των εθνών. Αυτοί οι παράγοντες που επηρεάζουν επίσης άλλες χώρες υποδοχής μεταναστών, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία στην Αργεντινή όπου το βάρος των μεταναστών ήταν καθοριστικό λόγω του μικρού σχετικά μεγέθους της τοπικής κοινωνίας και της πρόσφατης και αδύναμης κρατικής οργάνωσης.

Διανοούμενοι και πολιτικοί άνδρες της εποχής άρχισαν να τονίζουν την ανάγκη αφομοίωσης των μεταναστών, καθιέρωσης εθνικών εορταστικών επετείων, ανέγερσης εθνικών μνημείων, δημιουργίας μουσείων, καθορισμού των

τις δεκαετίες 1880-1910 χαρακτηριζόταν από την έλλειψη ουσιαστικού ενδιαφέροντος για τα εθνικά θέματα. Σύγχρονες, ωστόσο, μελέτες (Lilia Ana Bertoni, *Patriotas, cosmopolitas y nacionalistas. La construcción de la nacionalidad argentina a fines del siglo XIX*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica de Argentina, 2001) τονίζουν ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 εκδηλώθηκαν μια σειρά ανησυχίες γύρω από θέματα εθνικής ταυτότητας, οι οποίες εκφράστηκαν στις πολιτιστικές και πολιτικές δραστηριότητες οργάνωσεων και θεσμών που βρισκόνταν στο κέντρο της δημόσιας σκηνής, σε κινήματα γνώμης, στη δράση ανεπίσημων ομάδων, στις εκστρατείες πατριωτικού ενδιαφέροντος που περιλάμβαναν δημόσιες εκδηλώσεις με στόχο την απόδοση φόρου τιμής στους προγόνους, καθώς και σε μια πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή και δημοσίευση εξειδικευμένων έργων και περιοδικών.

18. Βλ. σχετικά Tulio Halperin Donghi, *Proyecto y construcción de una nación (Argentina 1846-1880)*, Καράκας, Biblioteca Ayacucho, 1980.

εθνικών συμβόλων και επιστούσαν την προσοχή στη δράση των εθνοτικών οργανώσεων των μεταναστών που συντηρούσαν το αίσθημα αφοσίωσης στη μακρινή χώρα καταγωγής τους. Βασικός φορέας αυτού του πολιτιστικού και εκπαιδευτικού προγράμματος ήταν το δημόσιο σχολείο: στα 1884 καθιερώθηκε ως υποχρεωτική η πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ στα 1886, με τη συνεργασία διαφόρων φορέων, χαραχτήκε μια νέα εκπαιδευτική πολιτική με στόχο την επίτευξη μιας πραγματικής εκπαίδευσης που θα αποτελούσε τη «συνδετική ουσία» του έθνους. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην εθνική γλώσσα και στο μάθημα διδασκαλίας της ιστορίας που προωθούσε μια συγκεκριμένη ερμηνεία του παρελθόντος, σύμφωνα με την οποία το αργεντινό έθνος, καθοδηγούμενο από τους πατριώτες ήρωές του, ξεπέρασε τον διχασμό των εμφυλίων πολέμων και μετά τη νέα εθνική αναδιοργάνωση είχε εισέλθει σε μια φάση προόδου, ανάλογη με αυτή των άλλων πολιτισμένων εθνών της Δύσης.¹⁹ Την εποχή αυτή άρχισε να γράφεται και η επίσημη ιστορία, κυρίως μέσω των έργων του Bartolomé Mitre και του Vicente Fidel López:²⁰ η εκδοχή της «επίσημης» εθνικής ιστορίας, γιατί αυτόν τον χαρακτήρα πήραν τα έργα τους, ήταν ότι το αργεντινό έθνος είχε γεννηθεί ως έργο των φωτισμένων και φιλελεύθερων στρωμάτων τα οποία προσπάθησαν να επιβάλουν σε έναν ελάχιστο προοδευμένο ντόπιο πληθυσμό ένα σύστημα θεσμικών μορφών που χαρακτήριζαν τα πολιτισμένα έθνη. Ο «σωστός δρόμος» ήταν αυτός της επανάστασης του Μαΐου του 1810, ενώ η ανάπτυξη του τοπικισμού και του ομοσπονδιακού πνεύματος, η τελική διάλυση του εθνικού κράτους, η εισβολή των λαϊκών μαζών της υπαίθρου που υπάκουγαν και υπηρετούσαν τυφλά τα συμφέροντα των τοπικών αρχηγών, όλο αυτό το φαινόμενο που σφράγισε γενικά την αργεντινή ιστορία από τους εμφύλιους πολέμους μέχρι την πτώση του Ρόσας, ήταν μια «παρέκκλιση» από τον «προορισμό» της Αργεντινής.

Έμμεσος σκοπός αυτού του πολιτιστικού και εκπαιδευτικού προγράμματος ήταν να συγκρατήσει την απήχηση μιας παράλληλης παράδοσης που άρχισε να διαμορφώνεται στον χώρο της λαϊκής κουλτούρας. Η παράδοση αυτή πρόβαλλε τις «αρετές» του γκάουτσο και του κόσμου της υπαίθρου και υπονόμειε το

19. Σχετικά με το πολιτιστικό και εκπαιδευτικό αυτό πρόγραμμα και τη σημασία του στη διαδικασία συγκρότησης της αργεντινής εθνικής ταυτότητας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, βλ. Lilia Ana Bertoni, *Patriotas, cosmopolitas y nacionalistas...*, ό.π., καθώς και το άρθρο της ίδιας, «Construir la nacionalidad: héroes, estatuas y fiestas patrias», *Boletín del Instituto de Historia Argentina y Americana Dr. E. Ravignani*, III, ser. 5, 1992, σ. 77-109.

20. Πρόκειται για τα έργα του Bartolomé Mitre, *Historia de Belgrano y de la independencia* και *Historia de San Martín y de la emancipación americana*, καθώς και για το έργο του Vicente Fidel López, *Historia de la República Argentina*, τα οποία κυκλοφόρησαν στη δεκαετία του 1880.

επίσημο πολιτιστικό πρόγραμμα που είχε ως στόχο να δημιουργήσει «πειθαρχημένους πολίτες και πατριώτες».

Ο «καλός» γκάουτσο *Martin Fierro* και η επιρροή του «criollismo»

Παράλληλα με το επίσημο πολιτιστικό πρόγραμμα που πρόβαλλε τους πατριόκτους ήρωες του έθνους ως συνδετική ουσία για τη συγκρότηση μιας ισχυρής εθνικής ταυτότητας, άρχισε να διαμορφώνεται, στο επίπεδο της λαϊκής κουλτούρας, μια αντιθετική τάση που πρόβαλλε τον γκάουτσο ως κεντρική μορφή της ντόπιας ζωής και παράδοσης. Ένα μέρος της εγγράμματης κουλτούρας και συγκεκριμένα μια πρωτοπορία συγγραφέων χρησιμοποίησε τις φωνές και την προφορική παράδοση των γκάουτσος δίνοντάς τους ταυτόχρονα φωνή (ή μάλλον κατασκευάζοντας τη φωνή τους) και έφερε στο φως ένα νέο λογοτεχνικό είδος που είναι γνωστό ως «γκαουτσέσκο».²¹ Το είδος αυτό έγινε ο χώρος τωμής της προφορικής παράδοσης και της γραπτής κουλτούρας μέσα από την εγγράμματη χρήση των φωνών και τρόπων έκφρασης του γκάουτσο, μια γέφυρα ανάμεσα στη λαϊκή και στην υψηλή κουλτούρα μέσα από ένα πλέγμα δανειών, ανταλλαγών και αμοιβαίων σχέσεων.²² Δημιούργησε, τελικά, μια λαϊκή κουλτούρα βασισμένη στο φολκλορικό στοιχείο και στις παραδόσεις των κατώτερων και περιθωριακών στρωμάτων της υπαίθρου, όπως οι γκάουτσος: στηρίχθηκε σε μορφές συνείδησης που εμπεριείχαν αισθήματα, στάσεις και ιδέες οι οποίες εκφράζονται στη διήγηση μέσα από εμβληματικές μορφές και τυποποιημένες κοινωνικές σχέσεις.²³ Τελικά, η μεγάλη σημασία του είδους έγκειται στην κοινωνική του λειτουργία: χρησιμοποιώντας παραδοσιακούς τρόπους έκφρασης βγαλμένους από τον κόσμο της υπαίθρου δημιούργησε ταυτόχρονα και με ενεργό τρόπο νέες κοινωνικές φαντασίες.²⁴

21. Josefina Ludmer, *El género gauchesco. Un tratado sobre la patria*, Buenos Aires, Perfil, 2000.

22. Για τη σχέση μεταξύ λαϊκής και υψηλής κουλτούρας, βλ. Luigi M. Lombardi Satriani, *Apropiación y destrucción de la cultura de las clases subalternas*, Μεξικό, Nueva Imagen, 1978.

23. Σχετικά με την αποτύπωση στη λογοτεχνία μορφών συνείδησης που εκφράζονται μέσα από εμβληματικές και τυποποιημένες μορφές, Beatriz Sarlo, *El Imperio de los sentimientos*, Buenos Aires, Norma, 2000, σ. 161. Πολλές από τις ιδέες της προέρχονται από το έργο του Raymond Williams, *The english novel from Dickens to Lawrence*, Λονδίνο, Paladin, 1974.

24. Για τον Pierre Bourdieu, η αισθητική αξία δεν βρίσκεται απόλυτα στο κείμενο αλλά στην κοινωνική του λειτουργία. P. Bourdieu, «La production de la croyance: contribution a une économie des biens symboliques», *Actes de Recherche* 13 (Φεβρουάριος 1977). Για την ικανότητα της λογοτεχνίας να δημιουργεί νέες κοινωνικές φαντασίες μέσα από την αισθητική αξιοποίηση οικείων τρόπων έκφρασης, James Smith Allen, «Hi-

Απαραίτητη προϋπόθεση για την οικονομία του είδους ήταν η ύπαρξη ενός διπλού συστήματος δικαιοσύνης που διαχωρίζει τον κόσμο της πόλης από αυτόν της υπαίθρου. Στην υπαίθρο η άρχουσα τάξη είχε επιβάλει παραδοσιακά ένα σύστημα εκμετάλλευσης πάνω στα λαϊκά στρώματα τα οποία θεωρούσε τεμπέληδες, αργόσχολους και αλήτες· σ' αυτά τα στρώματα η άρχουσα τάξη και οι γαιοκτήμονες έβλεπαν μια δύναμη εργατική δύναμη και θεωρούσαν δικαίωμά τους να την υποβάλλουν σε κάθε είδους δοκιμασίες και ελέγχους, όπως τιμωρίες, βασανιστήρια, φυλακίσεις, υποχρεωτική στρατολόγηση και αποστολές στα σύνορα. Το λογοτεχνικό αυτό είδος απέκτησε τη δυνατότητα, που πριν ανήκε αποκλειστικά στο κράτος, στον στρατό και στους γαιοκτήμονες, να ορίζει την έννοια του «γκάουτσο» —και μάλιστα να το κάνει στη γλώσσα που αυτός χρησιμοποιούσε—, να τον διαχωρίζει σε «καλό» και «κακό» και να τον χρωματίζει ως «πατριώτη», «λιποτάκτη», «παράνομο» ή «εργάτη».

Η απήχηση και επιτυχία του είδους γκαουτσέσκο προϋπέθετε την ύπαρξη ενός νέου κοινού που σταδιακά αποκτούσε το «habitus» της ανάγνωσης:²⁵ κατά την περίοδο 1880-1910 η εκστρατεία μείωσης του αναλφαβητισμού του πληθυσμού της χώρας την οποία ανέλαβε η πολιτική εξουσία, και η επακόλουθη καθιέρωση νέων πολιτιστικών πρακτικών και μηχανισμών οδήγησαν στη δημιουργία ενός «άλλου» τύπου αναγνώστη ο οποίος έτεινε να διαμορφώσει τον δικό του χώρο μέσα στο πλαίσιο της κουλτούρας όπου το παραδοσιακό μοντέλο της υψηλής διανοήσης εξακολουθούσε μεν να έχει τον κυρίαρχο ρόλο αλλά έπαψε να είναι αποκλειστικό. Στον νέο αυτό χώρο της λαϊκής κουλτούρας, το μυθιστόρημα έγινε ανάγνωσμα σε συνέχειες· το λυρικό ποίημα, τραγούδι· το δράμα, παράσταση τσίρκου. Κατά το διάστημα αυτό τυπώθηκε ένας μεγάλος αριθμός φθηνών εντύπων, αναγνωσμάτων σε συνέχειες, έμμετρων στίχων κατάλληλων για τραγούδι και απαγγελία, τα οποία όχι μόνο τοποθετήθηκαν στις προθήκες των βιβλιοπωλείων αλλά παράλληλα κυκλοφόρησαν μέσα από το χέρι του εφημεριδοπώλη και κατέλαβαν τη θέση τους στα περίπτερα, τα σιγαροπωλεία και τα κουρεία.²⁶ Η λογοτεχνία, αυτή την περίοδο, έγινε το καταλληλότερο πεδίο για τη διαμόρφωση και διάδοση ενός λόγου που δανειζόταν τους κώδικές του από την «παραδοσιακή» ζωή των λαϊκών στρωμάτων της υπαίθρου. Νέοι εκδοτικοί οίκοι στήριξαν το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητάς τους στην έκδοση αναγνωσμάτων που εντάσσονται σ' αυτό το λογοτεχνικό ρεύ-

story and the novel: mentalité in modern popular fiction», *History and Theory* XXII/3 (1983) 234.

25. Η έννοια του «habitus» της ανάγνωσης ως συνόλου ήδη αποκτημένων δεξιοτήτων προέρχεται από τον Pierre Bourdieu, «Disposición estética y competencia artística», στο *Literatura y Sociedad*, Buenos Aires, CEAL, 1977.

26. Adolfo Prieto, *El discurso criollista en la formación de la Argentina moderna*, Buenos Aires, Sudamericana, 1988, σ. 13-15.

μα, γνωστό ως «criollismo»), συστάθηκαν μια σειρά από «λαϊκές βιβλιοθήκες» και λέσχες που προσδιορίζονταν ως «centros criollos», ενώ διαμορφώθηκε και ένας νέος τύπος επαγγελματία συγγραφέα ο οποίος ανέλαβε να τροφοδοτεί συστηματικά και κατά τακτά διαστήματα το κοινό του με τέτοιου είδους έργα. Φαίνεται, έτσι, ότι κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ήταν τα λαϊκά στρώματα αυτά που, με την απαραίτητη μεσολάβηση αυτών των επαγγελματιών συγγραφέων, οικειοποιήθηκαν τη μορφή του γκάουτσο και ανέλαβαν να ανακατασκευάσουν την εικόνα του επινοώντας μια παράδοση η οποία, όπως λένε οι Alejandro Cattaruzza και Alejandro Eujanián, «απέιχε τόσο από την πραγματικότητα όσο και οποιαδήποτε άλλη».²⁷

Η πρώτη απόδειξη της ικανότητας αυτού του λογοτεχνικού είδους να κερδίζει τα πλατιά λαϊκά στρώματα δόθηκε με την επιτυχία που σημείωσε το έμμετρο έργο *El gaucho Martín Fierro* του José Hernández, το οποίο κυκλοφόρησε στα 1872. Επρόκειτο για ένα έργο 76 σελίδων, τυπωμένο σε φτηνό χαρτί εφημερίδας, του οποίου η πρώτη έκδοση εξαντλήθηκε σε δύο μήνες. Η πώληση 48.000 αντιτύπων στο διάστημα 1872-1878, μαζί με τις 11 εκδόσεις που κυκλοφόρησαν σε αυτό το διάστημα, δείχνει τον αντίκτυπο που είχε το έργο στο αναγνωστικό κοινό. Η επιτυχία οδήγησε τον José Hernández στη συγγραφή ενός είδους συνέχειας του πρώτου έργου του, η οποία με τον τίτλο *La Vuelta de Martín Fierro* (Η επιστροφή του Martín Fierro) γνώρισε ανάλογη επιτυχία. Η υπόθεση του έργου είναι απλή: Ο Martín Fierro διηγείται την ήσυχη ζωή του στην πάμπα μέχρι τη στιγμή που οδηγήθηκε υποχρεωτικά από τις αρχές στα σύνορα για να αγωνιστεί ενάντια στους ινδιάνους, γεγονός που αποτελούσε τη μέγιστη απόδειξη της έλλειψης προστασίας του γκάουτσο. Μετά από τρία χρόνια υπηρεσίας, ο ήρωας επαναστατεί για να ακολουθήσει τον δρόμο της παρανομίας και της εγκατάλειψης των καθιερωμένων αρχών της «πολιτισμένης» συμβίωσης, μέχρι την τελική του συμφιλίωση με την κοινωνία που τον είχε καταδικάσει. Το μήνυμα ήταν κατανοητό και η έμμετρη μορφή του έργου συντέλεσε στη μεγάλη διάδοσή του, αφού δεν προσφερόταν αποκλειστικά για ανάγνωση αλλά κυρίως για απαγγελία, απομνημόνευση και τραγούδι των στίχων του στα καπηλειά και στους άλλους χώρους κοινωνικής συνείρεσης, κυρίως της υπαίθρου. Σύντομα το έργο μετατράπηκε σε σύμβολο των αδικιών που υπέμεναν τα μέλη των κατώτερων λαϊκών στρωμάτων. Ταυτόχρονα πρόσφερε μια συγκεκριμένη ερμηνεία του παρελθόντος που ήθελε τον

27. Alejandro Cattaruzza - Alejandro Eujanián, «Héroes patricios y gauchos rebeldes. Dispositivos estatales y representaciones populares en la constitución de imágenes colectivas del pasado en la Argentina (1870-1940)», *Storiografia* 4 (2000) 7. Για την έννοια της «επινοήσεως» της παράδοσης, βλ. Eric Hobsbawm, *The invention of tradition*, Cambridge University Press, 1983.

γκάουτσο ως τον αντιπροσωπευτικό γηγενή, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στην πάμπα από την αρχή της αποικιακής περιόδου, ερμηνεία που αποδείχθηκε ιδιαίτερα ανθεκτική στον χρόνο. Το κείμενο στηρίχθηκε τελικά σε έναν εθνικισμό ρατσιστικό (κατηγορεί τους νέγρους και τους ινδιάνους ως δουλοπρεπείς), έμφυλο (προβάλλει την ανδρεία ως απαραίτητο συστατικό στοιχείο της αργεντινής εθνικής ταυτότητας και θεωρεί θηλυπρεπείς όσους δεν διαθέτουν τη γενναιότητα του γκάουτσο) και ξενόφοβο (θεωρεί τους μετανάστες ως εκμεταλλευτές και καιροσκόπους).

Με το *Martin Fierro* και συγκεκριμένα με το δεύτερο μέρος του, την *Επιστροφή*, συντελέστηκε το πέρασμα από τον «κακό» στον «καλό» γκάουτσο και η επανάκτηση της θετικής εικόνας του αγροτικού πληθυσμού. Το έργο εξέφραζε παράλληλα ένα σαφές πολιτικό μήνυμα: η βασική πάλη που παρουσιάζει ο José Hernández δεν είναι αυτή μεταξύ του γκάουτσο και του γαιοκτήμονα, αλλά αυτή μεταξύ του πρώτου και του κράτους· προσφέρει μια γενικά ειδυλλιακή εικόνα της αγροτικής κοινωνίας, με αρμονικές σχέσεις μεταξύ των μεγάλων και μικρών ιδιοκτητών γης, από τη μια πλευρά, και των αγροεργατών, από την άλλη, οι οποίες κλονίζονται μόνο όταν παρεμβαίνει το κράτος μέσω των διεφθαρμένων φοροεισπρακτόρων και δικαστών και των υπαλλήλων που στρατολογούσαν αναγκαστικά τον αγροτικό πληθυσμό.²⁸ Η στάση αυτή του συγγραφέα παραπέμπει στο θέμα της διεκδίκησης του γκάουτσο, από τη μια πλευρά, από τους γαιοκτήμονες και, από την άλλη, από τον στρατό ως εργάτη γης και στρατιώτη των συνόρων, αντίστοιχα. Τίθεται το θέμα του ποιός τελικά ορίζει και διευθύνει τους γκάουτσους: οι μεγάλοι γαιοκτήμονες οι οποίοι έβλεπαν τα συμφέροντά τους να βλάπτονται από τις συνεχείς στρατολογήσεις, αντιδρούσαν ως προς την αποκλειστική χρήση του γκάουτσο ως στρατιώτη των συνόρων. Η φωνή του συγγραφέα εναντιώνεται στη στρατιωτική εξουσία και το κείμενό του παίρνει τη μορφή διαμαρτυρίας. Στην *Επιστροφή*, η ερμηνεία της έννοιας του γκάουτσο αλλάζει ριζικά: παύει να είναι ο «λιποτάκτης», ο «εκτός νόμου» και γίνεται «εργατικό στοιχείο». Αυτές οι ερμηνείες και προσεγγίσεις έχουν ένα σαφές πολιτικό στίγμα: το πρώτο μέρος του ποιήματος γράφτηκε αμέσως πριν από την οριστική οργάνωση του εθνικού κράτους, ενώ το δεύτερο εκφράζει ακριβώς αυτή τη συγκρότηση, μετά την εξασφάλιση του πλήρους ελέγχου του κράτους επί των εθνικών εδαφών (με την εκστρατεία της «ερήμου» του 1879) και την ομοσπονδιοποίηση της πρωτεύουσας Μπουένος Άιρες στα 1880. Οι πολιτικές συγκυρίες καθορίζουν τους όρους του διαλόγου σχετικά με τη χρήση των ομάδων των γκάουτσους και των τρόπων ενσωμάτωσής τους στον «πολιτισμό» και επηρεάζουν την εκάστοτε θέση των

28. Για την ερμηνεία του τρόπου σκέψης του José Hernández, βλ. T. Halperin Donghi, *José Hernández y sus mundos*, Buenos Aires, Sudamericana, 1985.

συγγραφέων. Στη συγκυρία του πολέμου που εκφράζεται στο πρώτο μέρος του ποιήματος, η φωνή του συγγραφέα επεξηγεί τη βία: σε έναν κόσμο όπου η βία κυριαρχεί, ο γκάουτσο δεν έχει άλλη δυνατότητα από αυτήν της αντίστασης: η ανδρεία του είναι η αρετή του· πρέπει να είναι γενναίος για να επιβιώσει και να αντέξει μια συνεχώς αντίξοχη μοίρα. Η έννοια της ανδρείας πηγάζει από την ανάγκη, το ίδιο όπως και η ληστεία και η θέση του εαυτού του εκτός του νόμου.²⁹ Σε ένα άλλο επίπεδο, πρόκειται για την ανάγκη αντίστασης απέναντι στην πορεία μετάβασης και εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, απέναντι σε όλες τις δυνάμεις που καταστρέφουν την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων.³⁰ Αντίθετα, το δεύτερο μέρος του έργου, *Η Επιστροφή*, γράφτηκε στη συγκυρία της ειρήνης, όταν πια δεν υπάρχουν εχθροί για να αναμετρηθούν με τον γκάουτσο, και έτσι προβάλλεται η φωνή της εργασίας και του νόμου, καθώς και το πολιτικό μήνυμα της αρμονικής ενσωμάτωσης του «παράνομου» γκάουτσο στη νέα έννομη τάξη.

Το κείμενο του José Hernández γίνεται, έτσι, το κατεξοχήν διδακτικό έργο της αργεντινής λογοτεχνίας: εκφράζει την πορεία εκσυγχρονισμού και συγκρότησης της εθνικής κοινωνίας και ανακοινώνει τη θεμελίωση του κράτους του νόμου. Πέτυχε επίσης μια άλλη σύζευξη: εκλαΐκευσε τον πολιτικό λόγο και ταυτόχρονα έδωσε πολιτικό τόνο και χαρακτήρα στη λαϊκή προφορική παράδοση. Για τους μελετητές του γκαουτσέσκο, το δεύτερο μέρος του *Martin Fierro* κλείνει ουσιαστικά το λογοτεχνικό είδος όχι μόνο γιατί εκλείπουν πλέον οι κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις του, αλλά και γιατί από εκεί και πέρα, στα έργα που ακολουθούν και υιοθετούν μια παρόμοια θεματολογία, η φωνή του γκάουτσο διαχωρίζεται πλήρως από τη φωνή του συγγραφέα: οι μετέπειτα συγγραφείς δανείζονται το θέμα αλλά όχι και τη φωνή του γκάουτσο για να εκφράσουν τις θέσεις τους. Παρόλα αυτά, το θέμα του γκάουτσο αποτέλεσε αντικείμενο μιας σειράς θεατρικών έργων, διηγημάτων και μυθιστορημάτων που, ωστόσο, άρχισαν να υπερβάλλουν τα τυποποιημένα πλέον χαρακτηριστικά του γκάουτσο και να αποκτούν έναν χαρακτήρα γκροτέσκο.

Πράγματι, η επιτυχία του έργου του José Hernández οδήγησε, κατά τη δεκαετία του 1880, στην παραγωγή ενός μεγάλου αριθμού αναγνωσμάτων παρόμοιου περιεχομένου και ύφους, τα οποία συγκρότησαν πραγματικές «Bibliotecas criollas» με δεκάδες τίτλων. Η λογοτεχνική αυτή παραγωγή βρήκε την

29. Josefina Ludmer, *El género gauchesco. Un tratado sobre la patria*, Buenos Aires, Perfil, 2000, σ. 134-135 και 140.

30. Κατά τον Eric Hobsbawm, ο εθιμικός κώδικας της ανδρείας είναι ένα δομικό φαινόμενο της ποιμενικής κοινωνίας. Η ληστεία, ως μορφή αντίδρασης στις αγροτικές κοινωνίες, εκδηλώνεται σε στιγμές μετάβασης και εκσυγχρονισμού και αναδύεται ως μορφή διαμαρτυρίας ενάντια στις δυνάμεις που καταστρέφουν την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων, Eric Hobsbawm, *Bandidos*, Βαρκελώνη, Ariel, 1976.

κορυφαία της έκφραση στα έργα του πολυγραφότατου Eduardo Gutiérrez. Ενδεικτικό είναι ότι από τα 58 έργα που αναφέρονται στο *Anuario Bibliográfico* του 1881, το οποίο περιέχει τις νέες κυκλοφορίες κατά το έτος 1880, τα 16 είχαν γραφτεί από τον τελευταίο. Ο αναμφισβήτητος κορυφαίος ήρωας του Gutiérrez, ο γκάουτσο Juan Moreira, φορέας μιας στερεοτυπικής συμπεριφοράς που προκαλούσε την έντονη συμπάθεια των πλατιών κοινωνικών στρωμάτων και την αντίδραση της κοινωνικής και πνευματικής ελίτ, έγινε η απαραίτητη μορφή των καρναβαλιών, των λαϊκών εορτών και των σκιτσογράφων της εποχής, καθώς και το πρότυπο του λαϊκού criollismo.

Το μυθιστόρημα *Juan Moreira* επαναλαμβάνει σε γενικές γραμμές το γενικό σχήμα του *El gaucho Martín Fierro*. Και τα δύο διηγούνται την ιστορία ενός κατοίκου της υπαίθρου της επαρχίας Μπουένος Άιρες και συγκεκριμένα την καταδίωξή του από τους άνδρες που αντιπροσωπεύουν τη δικαιοσύνη, και τη σταδιακή του εισχώρηση στον δρόμο της παρανομίας και τα δύο δίνουν έμφαση στην ακεραιότητα του χαρακτήρα του ήρωα, την ανδρεία του, την αγάπη του για την ελευθερία, την όρεξή του για εργασία, την ικανότητά του στο τραγούδι, την αφοσίωσή του στην οικογενειακή ζωή και τη φιλία. Υπάρχουν, ωστόσο, και αξιοσημείωτες διαφορές: ο Martín Fierro υποκύπτει παθητικά στη μοίρα του, στρατολογείται χωρίς αντίσταση στα σύνορα και μόνο μετά από τριετή υπηρεσία επαναστατεί. Ο Juan Moreira δεν υπηρετεί καθόλου στα σύνορα και εμπλέκεται σε μια σειρά αιματηρών συγκρούσεων, βασικό κίνητρο των οποίων είναι η υπεράσπιση της προσωπικής του τιμής και η ενστικτώδης επιβεβαίωση της ελευθερίας του. Οι μάχες του Moreira θα γίνουν σύμβολο των αγώνων του κοινωνικά αδικημένου γκάουτσο που προσπαθούσε να διασώσει τη θέση του στη μετασχηματιζόμενη αργεντινή κοινωνία. Ο ίδιος ο Gutiérrez παρεμβαίνει άμεσα στο κείμενό του και εκφράζει το πολιτικό και ηθικό του μήνυμα:

«Ο γκάουτσο που κατοικεί στην πάμπα μας έχει να διαλέξει αναγκαστικά μεταξύ δύο δρόμων: ο ένας είναι ο δρόμος της παρανομίας... Ο άλλος είναι ο δρόμος των σωματών εμπροσθοφυλακής... Ο πόνος σπαράζει την καρδιά του όταν βλέπει αυτό το τοπίο της απελπισίας και του ύψιστου πόνου, η καρδιά του ρουφά όλο το δηλητήριο με το οποίο τον πότισε η τόση κακία και ο γκάουτσο ρίχνεται στο δρόμο γεμάτος μίσος και δίψα για εκδίκηση... Να γιατί αυτός ο άνδρας με τα σπάνια ψυχικά χαρίσματα, ο προικισμένος με μια έμφυτη ευφύα και μια σπάνια καρδιά, οδηγείται στο δρόμο της παρανομίας τον οποίο διανύει βήμα προς βήμα, μέχρι να υποκύψει όπως ο Moreira, μαχόμενος ενάντια σε μια ομάδα αστυνομικών βοηθούμενων από τα στρατεύματα που είχαν πάει ειδικά να τον σκοτώσουν».³¹

31. Eduardo Gutiérrez, *Juan Moreira*, Buenos Aires, 1893. Το παραπάνω απόσπασμα αναφέρεται στο Adolfo Prieto, *El discurso criollista en la formación de la Argentina moderna*, ό.π., σ. 95.

Η σημασία της διάδοσης και απήχησης αυτών των έργων μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο αν τοποθετηθεί στο συγκεκριμένο πλαίσιο της δεκαετίας του 1880. Όπως προαναφέρθηκε, η μαζική άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων μεταναστών, σύμφωνα με τις επιδιώξεις της αργεντινής πολιτικής ηγεσίας της περιόδου, άλλαξε ριζικά την εθνολογική σύνθεση της χώρας. Η συστηματική εκμετάλλευση της γης επέφερε ουσιαστικές τομές στις οικονομικές και κοινωνικές δομές της υπαίθρου: η δημιουργία αγροτικών οικισμών στις πιο εύφορες περιοχές της αργεντινής πάμπας απαιτούσε τα εργατικά χέρια των μεταναστών, αφού το ντόπιο στοιχείο θεωρούνταν ότι δεν διέθετε την κατάλληλη εμπειρία για την αντιμετώπιση των απαιτήσεων της αγροτικής εργασίας· στο νέο αυτό πλαίσιο ο γκάουτσο παραγκωνίστηκε και οδηγήθηκε προς την εξαφάνιση.

Το παράδοξο είναι ότι ακριβώς μέσα σε αυτό το νέο κοσμοπολίτικο περιβάλλον που επικράτησε αυτή την εποχή, αναπτύχθηκε και επικράτησε ένας λογοτεχνικός τρόπος έκφρασης που δανειζόταν τους επικοινωνιακούς του κώδικες από τη ζωή της υπαίθρου. Αυτό το δημιούργημα που προοριζόταν να συνενώσει τα διάφορα κομμάτια του νέου κοινωνικού και πολιτισμικού μωσαϊκού συγκροτήθηκε πάνω σε μια ιδιαίτερη εικόνα του κατοίκου της υπαίθρου και της γλώσσας του. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Adolfo Prieto, «πολλές εικόνες επεξεργασμένες για να αγγίζουν την ευαισθησία και το πνεύμα του ανθρώπου των πόλεων· αλλά εικόνες επεξεργασμένες με βάση έναν κώδικα που απηχεί καθαρά την ύπαιθρο· υπεράνθρωποι επινοημένοι για να ικανοποιήσουν την φαντασία του αναγνώστη της πόλης· αλλά υπεράνθρωποι που χρειάζονται να φορέσουν την ενδυμασία του γκάουτσο».³² Και προχωρεί σε μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση σχετικά με τις χρήσεις του λογοτεχνικού αυτού τρόπου έκφρασης από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Συγκεκριμένα, για τους ντόπιους αναγνώστες αυτών των έργων που εντάσσονται στην τάση του *criollismo*, οι οποίοι κατά βάση προέρχονταν από τα λαϊκά στρώματα και ήταν εγκατεστημένοι στην ύπαιθρο και στις παρυφές της επεκτεινόμενης πρωτεύουσας, η επανάκτηση μιας παράδοσης βασισμένης στην «αυθεντική» ζωή της υπαίθρου ήταν ένας τρόπος πολιτιστικής αντίστασης απέναντι στις επιταγές του αστικού περιβάλλοντος και στη διαδικασία εκσυγχρονισμού της χώρας την οποία είχε αναλάβει η πολιτική ηγεσία. Υιοθετώντας μια σειρά απεικονίσεων από μια κοινωνική πραγματικότητα που έτεινε να εκλείψει (ή που ίσως δεν υπήρξε ποτέ), εξέφραζαν τη νοσταλγία τους για τις συνθήκες και τον τρόπο ζωής που αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν. Αγκιστρώθηκαν με έμφαση σε ό,τι πίστευαν ότι εκφράζει το ντόπιο και δικό τους στοιχείο και απέρριψαν το ξε-

32. Adolfo Prieto, *El discurso criollista en la formación de la Argentina moderna*, ό.π., σ. 97.

νόφερτο που τους προσφερόταν ως «μοντέρνο». Η έντονη προσπάθεια του «κρεολού» παρελθόντος, μέσα από την ένθερμη υποδοχή της «εξέγερσης» των γκάουτσος, ήταν και ένας τρόπος αντίδρασης απέναντι στην πολιτική εξουσία που ιδιαίτερα μετά το 1880 άρχισε να περιφρονεί την λαϊκή ευαισθησία και έθεσε ως στόχο της τον συστηματικό εξευρωπαϊσμό και εκσυγχρονισμό της χώρας.³³ Στη σκηνή του τσίρκου, στις αμέτρητες παντομίμες, οι περιπέτειες των γενειοφόρων γκάουτσος που με το μαχαίρι και την ανδρεία τους περιφρονούσαν τη νέα νομική τάξη, προκαλούσαν τον ενθουσιασμό του κοινού που εξέφραζε ένθερμα την ταύτισή του με αυτούς τους ήρωες που αντιστέκονταν στις συστηματικές πιέσεις της πολιτικής εξουσίας.

Από την άλλη πλευρά, πολλοί ήταν οι νεοαφιχθέντες μετανάστες και τα παιδιά τους που άρχισαν να ταυτίζονται με την παράδοση του criollismo στην οποία ενδεχομένως έβλεπαν πολλά στοιχεία από την αγροτική παράδοση του τόπου προέλευσής τους. Η υιοθέτηση αυτών των κωδικών και προτύπων από την πλευρά τους σήμαινε μια προσπάθεια ενσωμάτωσης στη χώρα υποδοχής, ένα ορατό διαβατήριο για την ένταξή τους στο νέο κοινωνικό ιστό. Βέβαια, οι νεοαφιχθέντες μετανάστες δεν έχαιραν γενικά της συμπάθειας των ντόπιων λαϊκών στρωμάτων. Τόσο ο José Hernández όσο και οι λαϊκοί βάρδοι είχαν στιγματίσει αρνητικά τον «γκρίνγκο» που εκμεταλλευόταν ή πρόδιδε τον ντόπιο χωρικό. Και στο λαϊκό θέατρο η μορφή του «κοκολίτσε» που εξέφραζε τον νεοαφιχθέντα ιταλό ο οποίος ανακάτευε ισπανικές με ιταλικές λέξεις, εξέφραζε την υποτίμηση του ντόπιου για τους μετανάστες που δεν είχαν καταφέρει να ενσωματωθούν στις συνήθειες της χώρας υποδοχής. Ορισμένοι από τους μετανάστες αντιστέκονταν στις πιέσεις του νέου περιβάλλοντος παραμένοντας πιστοί στις παραδοσιακές αρχές της χώρας προέλευσης και δείχνοντας μια συστηματική αδιαφορία για τα προβλήματα της νέας χώρας εγκατάστασης. Άλλοι, ωστόσο, υιοθέτησαν τις ντόπιες συνήθειες και τον κώδικα της υπαίθρου, στην προσπάθειά τους να επικοινωνήσουν και να ταυτιστούν με τον ντόπιο πληθυσμό.

Στο μεταξύ, η παράδοση του criollismo, έτσι όπως είχε διαμορφωθεί από τη δεκαετία του 1880, εξακολούθησε να εξαπλώνεται από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και τις δεκαετίες του 1910 και του 1920 και στα αστικά λαϊκά στρώματα: η εξάπλωσή του πραγματοποιήθηκε μέσα σε διάφορες πτυχές της καθημερινής ζωής και μέσα από διαφορετικά κανάλια επικοινωνίας, όπως τα φτηνά αναγνώσματα σε συνέχειες, η λόγια κουλτούρα, οι θεατρικές επιθεωρήσεις, ο κινηματογράφος, οι γιορτές του καρναβαλιού, ο τύπος, η πολιτική κα-

33. José Luis Romero, *Las ideas en la Argentina del siglo XX*, Buenos Aires, Biblioteca Actual, 1983 (1η έκδοση FCE, 1965), σ. 28-29.

ρικατούρα, οι συνοικιακοί σύλλογοι.³⁴ Επηρέασε ακόμα και το τάνγκο, κατεξοχήν αστικό προϊόν της πόλης του Μπουένος Άιρες: η επιρροή του εκφράστηκε κυρίως στο γεγονός ότι οι *compadres*, οι γνήσιοι μάγκες, πρωταγωνιστές του τάνγκο, υιοθέτησαν από τον γκάουτσο τη λατρεία της ανδρείας και την αντίληψή του περί ανδρισμού, η οποία δεν δεχόταν συναισθηματισμούς και έβλεπε στη γυναίκα απλά ένα αντικείμενο φυσικού πόθου.³⁵ Ενδεικτικό είναι ότι η εικόνα του γκάουτσο χρησιμοποιήθηκε εκτενώς και από την εμπορική διαφήμιση για να προβάλλει τον εκσυγχρονισμό, την πρόοδο, τη νέα τεχνολογία: γενειοφόροι γκάουτσος, με τις μπότες τους, το μαντήλι τους στο λαιμό, τα αστραφτερά μαχαίρια τους, κατέκλυσαν σταδιακά τις εφημερίδες και τα περιοδικά και διαφήμιζαν κάθε είδους προϊόντα, από σαπούνια και τσιγάρα μέχρι φωνόγραφους και αυτοκίνητα.³⁶

Ο *criollismo*, έτσι, έπαψε να είναι απλά ένα λογοτεχνικό ρεύμα που δανειζόταν τους επικοινωνιακούς του κώδικες από τον κόσμο της υπαίθρου· έγινε μια ολόκληρη συναισθηματική δομή, ένας τρόπος ζωής, μια εμπειρία που χτίστηκε γύρω από ένα ρεπερτόριο συμβολικών εικόνων των λαϊκών στρωμάτων. Συγκροτήθηκε ως συλλογική μνήμη που παρέπεμπε σε μια κοινή ταυτότητα και μετατράπηκε σε συλλογικό σχήμα κωδικοποίησης κοινών εμπειριών και προσδοκιών, που αφορούσαν τόσο τους ντόπιους όσο και τους μετανάστες. Έγινε ένα πεδίο ταύτισης και πολιτιστικής ομογενοποίησης του πληθυσμού απέναντι στη διαδικασία κοινωνικής διαφοροποίησης που εισήγαγε ο εκσυγχρονισμός τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο. Έγινε, τέλος, μια μορφή αντίστασης που ασκούσε πιέσεις μέσα από τον χώρο της παράδοσης και έθετε όρια στην πορεία εκσυγχρονισμού. Η διεύρυνση της έννοιας του *criollismo* συνδυάστηκε και από την επανερμηνεία της λέξης «κρεολός» που πλέον απέκτησε θετικά χαρακτηριστικά και οριζόταν σε αντιδιαστολή με τον «γκρίνγκο» και τον «μετανάστη».

Διαφορετική ήταν, βέβαια, η αρχική στάση της πνευματικής ελίτ απέναντι σ' αυτό το πολιτιστικό φαινόμενο. Ο ευρύς αντίκτυπος του έργου του José Hernández προκάλεσε την έντονη αντίδραση πολλών διανοουμένων οι οποίοι άσκησαν αρνητική κριτική στο έργο, κριτική που συχνά εξέφραζε μια βαθιά υποτίμηση για το ποίημα και τον συγγραφέα του. Πιθανώς η έντονη

34. Σχετικά με την αστική λαϊκή κουλτούρα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, βλ. Diego Armus, *Mundo urbano y cultura popular*, Buenos Aires, Sudamericana, 1990, καθώς και L. Gutiérrez - L. A. Romero, *Sectores populares, cultura y política. Buenos Aires en la entreguerra*, Buenos Aires, Sudamericana, 1995.

35. James Scobie, *Buenos Aires, del centro a los barrios, 1870-1910*, ό.π., σ. 292-293.

36. Elina Tranchini, «El cine argentino y la construcción de un imaginario criollista, 1915-1945», *Entrepasados* 18/19 (2000) 116.

αντίδραση της παραδοσιακής διανόησης να οφείλεται στην υποδοχή του έργου από τους λαϊκούς αναγνώστες. Είναι βέβαιο πως ένα μέρος της κριτικής έδωσε έμφαση στον κίνδυνο που σήμαινε το έργο για τη δημόσια τάξη, επισημαίνοντας τον χαρακτήρα διαμαρτυρίας που κυριαρχεί στο πρώτο μέρος του ποιήματος. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1880, η λογοτεχνική κριτική στάθηκε ιδιαίτερα σκληρή απέναντι και στα έργα του Eduardo Gutiérrez, τα οποία χαρακτήριζε ως «γυδαία» και «επιβλαβή» αναγνώσματα προσπαθώντας να χαράξει μια αυστηρή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη λόγια και τη λαϊκή κουλτούρα.³⁷ Διέκρινε στα εν λόγω έργα όχι μόνο μια κατώτερη αισθητική ποιότητα και μια εκχυδαϊσμένη γλωσσική έκφραση αλλά και επικίνδυνα κοινωνικά μηνύματα τα οποία, μέσα από την ηρωοποίηση («ληστών και ανταρτών») στρέφονταν ενάντια στη δημόσια τάξη και στους καθιερωμένους κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης. Ωστόσο, η επιτυχία των έργων του Eduardo Gutiérrez ανάγκασε τους διανοούμενους της εποχής να αναγνωρίσουν την ύπαρξη μιας παράλληλης λαϊκής κουλτούρας την οποία μέχρι τότε αγνοούσαν συστηματικά, φαινόμενο που αποδεικνύει ότι παρά την προσπάθεια για έναν αυστηρό διαχωρισμό των δύο επιπέδων της κουλτούρας, από την πλευρά της λόγιας κριτικής, υφίσταντο σημεία αναγνώρισης και επαφής μεταξύ τους.³⁸

Τα μέλη αυτής της πνευματικής ελίτ αποτελούσαν, αναμφίβολα, ένα κλειστό κύκλο και συνδέονταν μεταξύ τους με δεσμούς εθνικούς (χαρακτηριστική είναι η εμμονή τους στην καθαρότητα του αίματος —προβάλλονταν ως λευκοί κρεολοί, απόγονοι ισπανών, γεννημένοι στην Αργεντινή σε αντίθεση με τους μετανάστες— και στην οικογενειακή γενεαλογία), κοινωνικούς, οικονομικούς και ιδεολογικούς. Οι περισσότεροι από αυτούς τους διανοούμενους της περιόδου εξασκούσαν παράλληλα πολιτικά και διοικητικά καθήκοντα διαμορφώνοντας, ανάλογα με την εκάστοτε ερμηνεία των αναγκών της εποχής, συγκεκριμένες συμπάθειες και αντιπάθειες που περιέχονταν σε ένα αντιφατικό ιδεολογικό σχήμα το οποίο περιλάμβανε αξίες όπως ο φιλελευθερισμός, ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός, η πίστη στην πρόοδο, η δημοκρατία αλλά και ο συντηρητισμός και η καθαρότητα της γενεαλογίας.³⁹ Στο ιδεολογικό αυτό πλαίσιο, η στάση τους απέναντι στον γκάουτσο κυμαινόταν γενικά από τη φοβία τύπου Sar-

37. Χαρακτηριστικές είναι για παράδειγμα οι κριτικές του *Anuario Bibliográfico* για το έργο *La Vuelta de Martín Fierro* του José Hernández που δημοσιεύθηκε το 1879, καθώς και για τα τέσσερα έργα του Eduardo Gutiérrez που κυκλοφόρησαν το 1880. *Anuario Bibliográfico*, τόμοι I και II, Buenos Aires, έτη 1880 και 1881, αντίστοιχα.

38. Adolfo Prieto, *El discurso criollista en la formación de la Argentina moderna*, ό.π., σ. 56-62.

39. Σχετικά με την αντιφατική νοοτροπία της αργεντινής πνευματικής ελίτ της περιόδου, βλ. Adolfo Prieto, *La literatura autobiográfica argentina*, Buenos Aires, Capítulo, 1982 (1η έκδοση Jorge Alvarez Editor, 1966).

miento λόγω της υποτιθέμενης βαρβαρότητάς του, την υποτιμητική αδιαφορία, την κατάλληλη χρησιμοποίησή του για πολιτικούς σκοπούς μέχρι τη σπανιότερη πατρική συμπάθεια.⁴⁰

Από τις αρχές, ωστόσο, της δεκαετίας του 1890 και μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα οι νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικράτησαν στη χώρα οδήγησαν την πνευματική ελίτ στην επανάγνωση των κειμένων «γκραουτσέσκος»: την περίοδο που ακολουθεί, η λογοτεχνική αυτή παραγωγή ενδύθηκε τον χαρακτήρα της «ιδρυτικής» λογοτεχνίας του έθνους και ορισμένα κείμενά της επανερμηνεύθηκαν ως «θεμέλια» της «εθνικής» λογοτεχνίας.

Ο γκάουτσο ως εκφραστής της «ουσίας» του αργεντινού έθνους

Από την αρχή της δεκαετίας του 1890 άρχισαν να εκδηλώνονται ουσιαστικές αλλαγές στη στάση της παραδοσιακής πνευματικής ελίτ λόγω των νέων συνθηκών που επικράτησαν στη χώρα: την περίοδο αυτή η πολιτική ηγεσία εκδήλωνε όλο και πιο έντονα την πεποίθηση ότι είχε το αποκλειστικό μονοπώλιο του πλούτου και των προνομίων και σταδιακά συγκροτήθηκε σε μια κλειστή ολιγαρχία που στηριζόταν στην πολιτική βία και αγνοούσε τις ντόπιες λαϊκές μάζες και τους μετανάστες: η επανάσταση του 1890, με τη συμμετοχή των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων (και την ταυτόχρονη ανάδυση ενός σημαντικού κινήματος αλλοδαπών κατοίκων που απαιτούσαν πολιτικά δικαιώματα χωρίς να αποκτούν υποχρεωτικά την αργεντινή ιθαγένεια) στράφηκε ενάντια στον προεδρικό απολυταρχισμό, στην πολιτική των κλειστών κύκλων, στην εκλογική βία και νοθεία και απαίτησε μια γνήσια δημοκρατία που θα εξέφραζε την κυρίαρχη βούληση της πλειοψηφίας: η εμφάνιση της οικονομικής κρίσης λόγω του μόνιμου αρνητικού εμπορικού ισοζυγίου, της υπερχρέωσης της χώρας και της αναγκαστικής υποτίμησης του νομίσματος, η επέκταση των φαινομένων κερδοσκοπίας, καθώς και η συνειδητοποίηση της μαζικής παρουσίας των μεταναστών, έδιναν την αίσθηση μιας γενικευμένης κρίσης με ηθικές αποχρώσεις.

Στο νέο αυτό κλίμα η άλλοτε φιλελεύθερη πνευματική ελίτ ανέπτυξε έναν λόγο που στρεφόταν ενάντια στον υλισμό και την εμποροκρατία, κατηγορούσε τον κοσμοπολιτισμό και την απουσία του πνεύματος, τόνιζε την εικόνα «πύργου της Βαβέλ» που παρουσίαζε το Μπουένος Άιρες και προειδοποιούσε για τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι ηθικές αξίες μέσα στο αστικό περιβάλλον. Κορυφαίο προϊόν αυτού του κλίματος είναι το μυθιστόρημα *La Bolsa* (Το Χρη-

40. Gladys Onega, *La inmigración en la literatura argentina (1880-1910)*, Buenos Aires, Capitulo, 1982, σ. 13. (1η έκδοση, Cuadernos del Instituto de Letras, Facultad de Filosofía y Letras, Univ. Nacional del Litoral, 1965).

ματιστήριο) του Julian Martel⁴¹ το οποίο, μέσα σε ένα πνεύμα έντονου αντισημιτισμού —λόγω του ότι θεωρούσε τους εβραίους κύριους υπεύθυνους των φαινομένων κερδοσκοπίας—, καταδίκαιζε τον κοσμοπολιτισμό του Μπουένος Άιρες και έφτασε στην αντιστροφή του παραδοσιακού σχήματος πόλη-πολιτισμός έναντι της υπαίθρου-βαρβαρότητας, το οποίο είχαν προβάλει οι φιλελεύθεροι «πατέρες» της αργεντινής διανόησης. Την περίοδο αυτή ένα σημαντικό τμήμα της παραδοσιακής ελίτ στράφηκε προς μια πολιτισμική ερμηνεία του έθνους η οποία ερχόταν σε ανοιχτή ρήξη με τον κοσμοπολιτισμό και το φιλελεύθερο πνεύμα του συντάγματος του 1853 και της βασικής μεταναστευτικής νομοθεσίας του 1876 που όριζαν το έθνος ως πολιτικό σώμα, βασισμένο σε μια συμφωνία οικειοθελούς ενσωμάτωσης, και εξασφάλιζαν πλατιές ελευθερίες στους αλλοδαπούς, τόσο οικονομικές όσο και πολιτιστικές.

Στο πλαίσιο αυτό η παραδοσιακή ελίτ επανεκτίμησε τη γη, η οποία άλλωστε αποτελούσε τη βάση του πλούτου της, αναγνώρισε την αξία των «αγρών» μιγάδων κατοίκων της, ανέπτυξε μια έντονα νοσταλγική στάση απέναντι στο παρελθόν και τις παλαιές συνήθειες, ενώ διέκρινε στην καθαρότητα και την απεραντοσύνη της πάμπας την ουσία της «αργεντινικότητας». Η ρήξη με τους «πατέρες» της αργεντινής διανόησης ήταν σαφής: η υπαίθρος η οποία, λόγω της μη ευρωπαϊκότητάς της είχε καταδικαστεί από τον Sarmiento, αποκτούσε τώρα, για τον ίδιο ακριβώς λόγο, αξία.⁴² Άρχισε ταυτόχρονα να παρατηρείται μια τάση επανεκτίμησης του παραδοσιακού τρόπου ζωής της υπαίθρου, όπως αυτός χιζιόταν στη σφαίρα του φαντασιακού. Για μεγάλο μέρος της παραδοσιακής ελίτ, η έννοια του ελεύθερου χρόνου, η έλλειψη προβληματισμού για τον οικονομικό πλουτισμό, η υιοθέτηση των συνηθειών της υπαίθρου και άλλων στοιχείων που προέρχονταν από μια πατριαρχική αντίληψη της ζωής, άρχισαν να αποκτούν ένα στοιχείο κομψότητας και να θεωρούνται απαραίτητα στοιχεία για όσους ήθελαν να ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα.⁴³

Η αλλαγή στάσης της ελίτ κατά τη δεκαετία του 1890 είναι εμφανής σε έναν μεγάλο αριθμό έργων της περιόδου, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν στο είδος της αυτοβιογραφίας. Ο Santiago Calzadilla στο έργο του *Las beldades de mi tiempo* (Οι ομορφιές της εποχής μου), του 1891, αναπολεί «εκείνες τις παλαιές κρεολές με τα χαμογελαστά χείλη που παρέα με τον μυθικό γκάουτσο εξαφανίζονται —μπροστά στους άνοστους και συμφεροντολόγους ξένους που έρχονται με άλλες συνήθειες και ανάγκες—, μέσα στον νέο πολιτισμό που δεν χρειάζεται πια αυτόν τον ατσάλινο άνδρα που στη μέση της πάμπας πέταγε το λάσο του και έπιανε το άγριο ζώο, αυτόν που είχε μεγαλώ-

41. Julian Martel, *La Bolsa*, Buenos Aires, Guillermo Kraft, 1956.

42. Gladys Onega, *ό.π.*, σ. 18.

43. José Luis Romero, *Las ideas políticas en Argentina*, *ό.π.*, σ. 182.

σει σε πλήρη ελευθερία χωρίς να πλησιάζει τα χωριά, χωρίς να βλέπει ανθρώπους». ⁴⁴ Ο Lucio Mansilla στο έργο του *Memorias*, ο πρώτος τόμος του οποίου παραδόθηκε προς έκδοση στο Παρίσι στα 1904, γράφει ότι «Ο συμβολικός γκάουτσο φεύγει, η έρημος φεύγει, το χωριό εξαφανίζεται, σφουρίζει το τρένο στη θέση του δρόμου»⁴⁵ και με ένα έντονα βουκολικό ύφος υμνεί τις αγροτικές εργασίες που εκφράζουν τη γη. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι στο σύνολο αυτών των έργων η επανεντίμηση του γκάουτσο είναι μόνο μερική: μέσα από τις αυτοβιογραφίες της ελίτ της περιόδου καλλιεργείται μια μυθικο-ηρωική και γραφική εικόνα αυτού του «συμβόλου» της πάμπας που έτεινε να εξαφανιστεί, η οποία, όμως, είναι ουσιαστικά απλή ρητορική και πρόσχημα για τη νομιμοποίηση της αντίδρασής τους κατά των μεταναστών.

Η στροφή της διανοητικής ελίτ προς τον προβληματισμό γύρω από τα θέματα της εθνικής ταυτότητας απέκτησε ενεργότερο χαρακτήρα και συστηματοποιήθηκε κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Ιδιαίτερα το 1910, έτος εορτασμού της εκατονταετούς επετείου από την εθνική ανεξαρτησία του 1810, ο οποίος χρησίμευσε ως αφορμή για εκτενείς απολογισμούς σχετικά με την πορεία της χώρας, και κάτω από την επιρροή των ευρωπαϊκών εθνικισμών στις παραμονές του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ένα σημαντικό μέρος της αργεντινής διανόησης στράφηκε με έμφαση στην επανερμηνεία του παρελθόντος και στην αναζήτηση της ουσίας του αργεντινού έθνους. Ο πολιτισμικός εθνικισμός άρχισε να εκτοπίζει σταδιακά από το εθνικό πεδίο οποιαδήποτε άλλη στάση η οποία στηριζόταν στον κοσμοπολιτισμό και στην πολιτιστική ετερογένεια και αντέταξε στην κοινωνική πραγματικότητα ένα μοντέλο που τόνιζε την ενότητα της εθνικής κουλτούρας.

Πρόκειται αναμφίβολα για την τοπική εκδήλωση της γενικότερης διαδικασίας αναθεώρησης των καθιερωμένων δημοκρατικών και προοδευτικών αρχών που λάμβανε χώρα στις βασικές ευρωπαϊκές πρωτεύουσες από τα τέλη του 19ου αιώνα. Στις ευρωπαϊκές χώρες όπου η αστική τάξη είχε εξασφαλίσει την κυριαρχία της μέσω της θέσπισης του φιλελεύθερου κοινοβουλευτισμού, οι ηγετικοί κύκλοι χωρίζονταν σε αυτούς που επεδίωκαν τον περαιτέρω εκδημοκρατισμό της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής και σε εκείνους που άρχισαν να δείχνουν σκεπτικισμό απέναντι στο μέλλον, λόγω της κλιμάκωσης του εργατικού κινήματος και της πρόκλησης που σήμαινε η παρουσία των σοσιαλιστών και των αναρχικών. Από την άλλη πλευρά, ενώ ορισμένα τμήματα της φιλε-

44. Το απόσπασμα αναφέρεται στο Gladys Onega, *ό.π.*, σ. 45, και προέρχεται από το Santiago Calzadilla, *Las beldades de mi tiempo*, Angel Estrada y Cia, Bs. As., Colección Estrada, 1944, σ. 28.

45. Lucio Mansilla, *Mis memorias. (Infancia y adolescencia)*, Hachette, 1955, σ. 65.

λεύθερης αστικής τάξης άρχισαν να κλίνουν προς συντηρητικές θέσεις, στους πολιτικούς και πνευματικούς κύκλους του παραδοσιακού συντηρητισμού, περισσότερο ή λιγότερο φιλομοναρχικής έμπνευσης, διαμορφώθηκαν νέοι μύθοι προκειμένου να αντιμετωπιστεί η εποχή των μαζών. Στην Αργεντινή ιδιαίτερη επίδραση άσκησε η ανάδυση του γαλλικού εθνικισμού, καθολικού και φιλομοναρχικού, κυρίως μέσα από τη φωνή των Barrés, Maurras και León Daudet.⁴⁶

Ένα δεύτερο συστατικό στοιχείο του ιδεολογικού κλίματος που επικράτησε στα 1910 ήταν η επιστροφή προς την ισπανική παράδοση. Το πνεύμα συμφιλίωσης με την ισπανική κληρονομιά και η νέα τάση επανακτίμησής της που άρχισε να αναδύεται σε όλη την Λατινική Αμερική, κυρίως μετά τον ισπανοαμερικανικό πόλεμο και την ήττα των ισπανών από τις Η.Π.Α. στην Καραϊβική και στις Φιλιππίνες στα 1898, σήμαιναν μια σημαντική στροφή σε σχέση με τη φιλελεύθερη παράδοση του 19ου αιώνα και άνοιγαν τον δρόμο σε μια νέα ερμηνεία του παρελθόντος που είχε ως άξονα τον «μύθο της φυλής». Σημαντικό μέρος της αργεντινής διανόησης άρχισε να εκδηλώνει την αντίθεσή της, κυρίως μέσα από το περιοδικό *Ariel* του José Enrique Rodó, απέναντι στις Ηνωμένες Πολιτείες και τον πολιτισμό τους και άρχισε να διαμορφώνεται ένας «λατινοαμερικανικός εθνικισμός» που εναντιωνόταν στον βορειοαμερικανικό υλισμό και τόνιζε την αντίθεση ανάμεσα στην αγγλοσαξωνική, από τη μια πλευρά, και στη λατινική, από την άλλη, Αμερική.⁴⁷

Η εκδήλωση αυτού του νέου ιδεολογικού κλίματος ευνοήθηκε αναμφίβολα από τις τοπικές συνθήκες που επικρατούσαν στη χώρα στις αρχές του 20ού αιώνα. Ο πολιτικός και οικονομικός κύκλος που είχε αρχίσει από το 1880 είχε επιφέρει βαθείς μετασχηματισμούς στις οικονομικές σχέσεις και στις κοινωνικές δομές, των οποίων τα αποτελέσματα έγιναν ιδιαίτερα εμφανή κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Η Αργεντινή αναμφίβολα αναπτυσσόταν, έστω και ως χώρα περιφερειακή και εξαρτημένη. Αφού ξεπεράστηκε η κρίση του 1890, οι εξαγωγές κτηνοτροφικών προϊόντων αυξάνονταν, το σιδηροδρομικό δίκτυο επεκτεινόταν και το ξένο κεφάλαιο επέστρεψε στη χώρα εμπιστευόμενο τις ολιγαρχικές πολιτικές δομές της. Η πρόοδος αυτή επέτρεψε την άρθρωση ενός επίσημου λόγου γύρω από το «εθνικό μεγαλείο», τον «αξιοζήλευτο προορισμό» της χώρας, τις «εγγενείς αρετές» του αργεντινού λαού. Οι αλλαγές επέτρεψαν, ωστόσο, και την εκδήλωση εντάσεων που απειλούσαν τη σταθερότητα των παραδοσιακών ελίτ: η εμφάνιση του εργατικού κινήματος, του αναρχισμού και του σοσιαλισμού, καθώς και οι διεκδικήσεις των μεσαίων στρω-

46. Carlos Altamirano - Beatriz Sarlo, «La Argentina del Centenario: campo intelectual, vida literaria y temas ideológicos», στο *Ensayos argentinos. De Sarmiento a la vanguardia*, ό.π., σ. 161-199.

47. José Luis Romero, *Las ideas en la Argentina del siglo XX*, ό.π., σ. 69.

μάτων για εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής, φαινόμενα άμεσα συνδεδεμένα με τη μαζική παρουσία των μεταναστών, ήταν οι κυριότερες από αυτές. Στα 1902 η βουλή ψήφισε τον λεγόμενο νόμο «Περί παραμονής» σύμφωνα με τον οποίο μπορούσαν να απελαθούν από τη χώρα οι ξένοι οι οποίοι θεωρούνταν ανατρεπτικά στοιχεία λόγω της διάδοσης αναρχικών ιδεών· στα 1910 ψηφίστηκε ο νόμος «Περί κοινωνικής άμυνας» με ανάλογες προβλέψεις. Περισσότερο απειλούμενη ένωση, όμως, η ελίτ όταν στα 1912 καθιερώθηκε η μυστική και καθολική ψηφοφορία για όλους τους ενήλικες άνδρες, αργεντινούς και πολιτογραφημένους αλλοδαπούς. Γενικότερα, στις αρχές του 20ού αιώνα, παρά το κλίμα της γενικής προόδου, άρχισε να υπάρχει, μεταξύ των μελών της διανοήσης, μια αίσθηση βαθιάς ηθικής κρίσης, οι αιτίες της οποίας αναζητήθηκαν είτε στην ιστορική διαδρομή της χώρας είτε στην πληθυσμιακή της σύνθεση.

Η διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις και απαντήσεις μεταξύ των μελών των πνευματικών κύκλων οι οποίοι τελούσαν υπό αναμόρφωση, μετά την εισχώρηση στον χώρο των μεταναστών δεύτερης γενιάς που επιδίδονταν στα γράμματα και στη δημοσιογραφία. Ο γενικός μετασχηματισμός της αργεντινής κοινωνίας δεν άφησε ανέπαφο και τον πνευματικό χώρο: από τα τέλη του περασμένου αιώνα η συγγραφική δραστηριότητα άρχισε να αποκτά επαγγελματικό προφίλ· η ανάδυση ενός πνευματικού χώρου κοινωνικά διαφοροποιημένου αποτελούσε μέρος της ευρύτερης διαδικασίας του εκσυγχρονισμού της χώρας που είχε ξεκινήσει με έμφαση από το 1880. Κάτω από τις νέες αυτές συνθήκες, η παραδοσιακή πνευματική ελίτ ως κοινωνική κατηγορία σε διαδικασία αυτοπροσδιορισμού και σε αναζήτηση της ιδεολογικής νομιμοποίησης του ρόλου της, άρχισε να αναζητά νέες απαντήσεις, με κυριότερες αυτές που στρέφονταν γύρω από τα θέματα της εθνικής ταυτότητας.⁴⁸ Αναμφίβολα, οι εκπρόσωποι του νέου πολιτισμικού εθνικισμού ανήκαν στις παλαιές παραδοσιακές οικογένειες της χώρας, που θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως «φυσικούς» συνεχιστές της παράδοσης. Οι Ricardo Rojas και Manuel Gálvez, άνθρωποι των γραμμάτων και βασικοί εκπρόσωποι του πολιτισμικού εθνικισμού, ανήκαν σε επαρχιακές «πατριαρχικές» οικογένειες, ενώ ο Leopoldo Lugones προερχόταν από παλαιά οικογένεια ισπανών εγκατεστημένων και ριζωμένων πριν από πολλές γενιές στη χώρα.

Το πρόγραμμα του πολιτισμικού εθνικισμού δεν ήταν, ωστόσο, ομοιογενές και ενιαίο: ορισμένοι από τους εκπροσώπους του, όπως ο Ricardo Rojas, επεδίωκαν τη συγχώνευση του ντόπιου πληθυσμού (λευκών απογόνων των ισπανών, μιγάδων, ιθαγενών) με τους μετανάστες, μέσα από τη σταδιακή αφο-

48. Carlos Altamirano - Beatriz Sarlo, «La Argentina del Centenario: campo intelectual, vida literaria y temas ideológicos», στο *Ensayos argentinos. De Sarmiento a la vanguardia*, ό.π., σ. 167-182.

μοίωση των τελευταίων στις ντόπιες παραδόσεις της χώρας. Στο έργο του *La restauración nacionalista*, ο Rojas αρνιόταν την επίδραση των ιδεών του Maurice Barrés υποστηρίζοντας ότι ο αργεντινός εθνικισμός δεν είχε σχέση με τον γαλλικό, «καθολικό και φιλομοναρχικό λόγω της γαλλικής παράδοσης και πολεμοχαρή λόγω του μίσους προς τη Γερμανία» και τόνιζε ότι έπρεπε να είναι, λόγω της ντόπιας παράδοσης, «λαϊκός, δημοκρατικός και φιλειρηνικός λόγω της αλληλεγγύης των αμερικανικών λαών». ⁴⁹ Άλλοι, όπως οι Leopoldo Lugones και Manuel Gálvez, βαθιά ελιτιστές, ένιωθαν την πολιτιστική ιδιουσυχρασία της χώρας να απειλείται από τη γλωσσική, πολιτιστική και ιδεολογική πίεση των μεταναστών και εξαπέλυαν τα βέλη τους ενάντια στα «θλιβερά πλήθη» που έφταναν στη χώρα από την Ευρώπη. ⁵⁰ Από την άλλη πλευρά, άλλοι διανοούμενοι, κυρίως απόγονοι μεταναστών, πρότειναν την υιοθέτηση μιας παγκόσμιας ουμανιστικής και δημοκρατικής παράδοσης που θα περιλάμβανε τόσο τους Ινκας και τους γκάουτσους όσο και τους μετανάστες. ⁵¹

Ο προβληματισμός της παραδοσιακής ελίτ γύρω από τα θέματα της εθνικής ταυτότητας δεν ήταν καινούργιος, αλλά η συστηματοποίησή του γύρω στο 1910 οδήγησε σε νέες ιδεολογικές αποκρυσταλλώσεις, ορισμένες από τις οποίες θα χρησιμοποιούνταν αργότερα, κατά τη δεκαετία του 1930, ενάντια στις πολιτικές και πολιτιστικές αρχές του φιλελευθερισμού. Στο νέο αυτό ιδεολογικό κλίμα αναθεωρήθηκαν μια σειρά από έννοιες, όπως αυτές της «βαρβαρότητας», του «πολιτισμού», της «μετανάστευσης», του «ντόπιου κρεολού στοιχείου». Για ένα τμήμα της διάνοησης της εποχής, η μετανάστευση επανερμηνεύτηκε και από «φορέας του πολιτισμού» έγινε φορέας μιας νέας «βαρβαρότητας». Το ντόπιο κρεολό στοιχείο ενδύθηκε με τα χαρακτηριστικά της γενναιοδωρίας, της απλότητας, της ροπής προς τον ηρωισμό και της αδιαφορίας για τον πλουτισμό και την κερδοσκοπία σε αντίθεση με τους μετανάστες. Ο γκάουτσο, η έρημος, το κάρο και όλα τα στοιχεία της υπαίθρου, έπαψαν να εκπροσωπούν την «βάρβαρη» πραγματικότητα που έπρεπε να ξεπεραστεί για να ανοίξει ο δρόμος προς τον πολιτισμό, και έγιναν σύμβολα μιας εθνικής παράδοσης απειλούμενης από

49. Ricardo Rojas, *La restauración nacionalista*, Buenos Aires, Librería «La Facultad», 1922 (2η έκδοση), σ. 60.

50. Carlos Molinari, «El primer nacionalismo argentino», *Punto de vista* 6 (Ιούλιος 1979).

51. Χαρακτηριστικά ο Roberto Giusti, στη βιβλιοκριτική του για το έργο *La restauración nacionalista* του Ricardo Rojas που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Nosotros* αρ. 4, τον Φεβρουάριο του 1910, τονίζει ότι «...Ίσως μία μέρα το Μπουένος Άιρες να θαυμάζει περήφανο στις πλατείες του όχι μόνο τα αγάλματα του Moreno, του Rivadavia, του San Martín..., όχι μόνο αυτά του Δάντη, του Garibaldi και του Mazzini, αλλά, γιατί όχι, και αυτά του Μαρξ, του Ζολά και του Τολστόι, προδρόμων των νέων ιδανικών». Carlos Altamirano - Beatriz Sarlo, «La Argentina del Centenario: campo intelectual, vida literaria y temas ideológicos», *ό.π.*, σ. 198.

τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού. Η ίδια η έννοια της προόδου η οποία, στενά συνδεδεμένη με την επικράτηση της τάξης, είχε γίνει το έμβλημα της γενιάς του 1880, άρχισε σταδιακά να παύει να αποτελεί μια μονοσήμαντη και αυτάρκη έννοια. Στο πλαίσιο αυτό αναζητήθηκαν τα θεμέλια μιας «στέρεας παράδοσης» και συγκροτήθηκαν μύθοι συλλογικής ταύτισης, με κυριότερους αυτούς γύρω από το «πνεύμα της γης», «της φυλής», «του αίματος».

Οι τάσεις αυτές αποκορυφώθηκαν στη συστηματική προσπάθεια επανεκτίμησης του ποιήματος *Martin Fierro* του José Hernández που επιχειρήθηκε κυρίως στα 1913, μέσω των έξι διαλέξεων που έδωσε ο Leopoldo Lugones⁵² στο θέατρο Οδεόν του Μπουένος Άιρες και οι οποίες δημοσιεύτηκαν μερικά χρόνια αργότερα, στα 1916, σε ένα ενιαίο έργο με τον τίτλο *El Payador*.⁵³ Αξιοσημείωτο είναι ότι οι διαλέξεις αυτές αποτέλεσαν σημαντικό κοινωνικό γεγονός στο οποίο συμμετείχαν ο τότε πρόεδρος της χώρας Roque Sáenz Peña και όλα τα μέλη της κυβέρνησης. Η νέα ανάγνωση του *Martin Fierro* όχι μόνο οδήγησε στη μυθολογική μετουσίωση του γκάουτσο σε «αρχέτυπο της φυλής» αλλά και όρισε το έργο ως «ιδρυτικό» κείμενο του έθνους, αφού αυτό συνέθετε το πνεύμα της «αμερικανικής φυλής». Η μορφή του γκάουτσο ενδύθηκε μια νέα κοινωνική λειτουργία, στενά συνδεδεμένη με την αργεντινή εθνική ταυτότητα· έπαψε να είναι απλά θέμα μιας νοσταλγικής αναπόλησης και έγινε ενεργό στοιχείο μιας συλλογικής ταυτότητας.⁵⁴ Ο Lugones θα πει χαρακτηριστικά στο έργο του *El payador* ότι «ό,τι είναι πραγματικά εθνικό προέρχεται από αυτόν». Σε άλλο σημείο του έργου του τόνισε ότι:

«...Οι κομψοί πανεπιστημιακοί... δεν μπόρεσαν να διακρίνουν τη διαφορά ανάμεσα στον ανδροπρεπή γκάουτσο, χωρίς αφέντη στην πάμπα του από τον θλιβερό όχλο της πόλης των οποίων η ελευθερία έγκειται στο να διαλέγουν τους δικούς τους αφεντάδες. Κατά τον ίδιο τρόπο δεν μπόρεσαν να καταλάβουν την επική ποίηση του *Martin Fierro* που είναι ανώτερη της γλωσσικής καθαρότητας και της λογοτεχνίας».⁵⁵

Ταυτόχρονα, ο Lugones όρισε το έργο του Hernández ως το επικό ποίημα της αργεντινής γραμματείας, εισάγοντάς το σε μια μακρόχρονη λογοτεχνική γε-

52. Ο Leopoldo Lugones (1874-1938) ήταν ποιητής και δοκιμιογράφος και θεωρείται ο κύριος εκπρόσωπος του μοντερνισμού στην Αργεντινή. Όταν ήταν νέος είχε επηρεαστεί από τις σοσιαλιστικές ιδέες, ενώ αργότερα ασπάστηκε τον εθνικισμό.

53. Leopoldo Lugones, *El Payador*, Buenos Aires, Centurion, 1961.

54. Carlos Altamirano - Beatriz Sarlo, «La Argentina del Centenario: campo intelectual, vida literaria y temas ideológicos» και Carlos Altamirano, «La fundación de la literatura argentina» στο *Ensayos argentinos. De Sarmiento a la vanguardia*, ό.π., σ. 186-188 και 201-209 αντίστοιχα.

55. Gladys Onega, ό.π., σ. 148. Το απόσπασμα που αναφέρει προέρχεται από την έκδοση Leopoldo Lugones, *El Payador*, Centurion, Buenos Aires, 1944.

νεαλογία που είχε τις ρίζες της στην Ιλιάδα του Ομήρου. Αντίθετα, για τον Ricardo Rojas, ο οποίος ανέλαβε τη νεοσύστατη έδρα της αργεντινής λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο του Μπουένος Άιρες, το *Martin Fierro* εντασσόταν στη μεσαιωνική επική παράδοση και αντιπροσώπευε για τους αργεντινούς ό,τι το *Chanson de Roland* για τους γάλλους και το *Cantar del Mio Cid* για τους ισπανούς. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η *Historia de la Literatura Argentina*, του Ricardo Rojas, που δημοσιεύτηκε κατά το διάστημα 1917-1922, δεν αρχίζει με τα έργα της αποικιακής περιόδου αλλά με τους εκπροσώπους του «γκαουτσέσκο» λογοτεχνικού είδους: ο γκάουτσο αυτή την περίοδο έγινε ο «θεμέλιος λίθος» της αργεντινής λογοτεχνίας.⁵⁶

Οι θέσεις του πολιτισμικού εθνικισμού αποδείχθηκαν πολύ ισχυρές μεταξύ των πνευματικών κύκλων και επηρέασαν βαθιά και τη λογοτεχνική πρωτοπορία της δεκαετίας του 1920. Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η μετριοπάθεια σε σχέση με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές πρωτοπορίες της ίδιας περιόδου, οι οποίες ενδύθηκαν περισσότερο τον χαρακτήρα του «refusé». Η αργεντινή πρωτοπορία, αντίθετα, ταλαντευόμενη ανάμεσα στον πολιτισμικό εθνικισμό και στον κοσμοπολιτισμό, σεβάστηκε τις έννοιες της οικογένειας, της πατρίδας, της θρησκείας, ακόμα και της εξουσίας, αναγνώρισε τις προγενέστερες προσπάθειες δημιουργίας μιας «εθνικής» λογοτεχνίας και περιορίστηκε στην προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου τύπου «μυημένου» αναγνώστη μέσα από την κριτική της μεσοαστικής ακαλαισθησίας και της λαϊκής («υποκουλτούρας»). Οι βασικοί της ιδεολογικοί άξονες ήταν η ταύτισή της με την εθνική παράδοση, η φυσική της σχέση με την εθνική γλώσσα και η αδιαφορία της για τους κανόνες και τα κανάλια της λογοτεχνικής εμπορικής αγοράς. Μέσα από τα περιοδικά που κυκλοφόρησαν στη δεκαετία του 1920, με κυριότερο το όχι τυχαία ονομαζόμενο *Martin Fierro*, η πρωτοπορία επικεντρώθηκε στο θέμα της γλωσσικής καθαρότητας και έθεσε τους όρους ενός προγράμματος γλωσσικού εθνικισμού: μόνο η φυσική σχέση των γνήσιων αργεντινών με την προφορική γλώσσα μπορούσε να αποτελέσει εγγύηση μιας «εθνικής» λογοτεχνίας που θα αντιτίθετο στα «χρονολογήματα των κοινοβίων» και την «ποταπή αρχικά, τη γεμάτη ξενίζουσες εκφράσεις». Αναζήτησε την ουσία του criollismo που, επανερμηνευόμενος, έγινε το ιδεολογικό και αισθητικό τους κέντρο: η πρωτοπορία απογύμνωσε τον γκάουτσο από τα εξωτερικά και επιφανειακά του στοιχεία (το λάσο, τα σπιρούνια, τα άλογα, την επιδεικτική συμπεριφορά)· μετέτρεψε το στοιχείο του ανδρισμού και τη λατρεία της ανδρείας που τον χαρακτήριζε σε «φυσική» ιδιότητα του αργεντινού λαού που μεταδίδεται μέσα από μια διαδικασία σταδιακής μύησης. Η μετουσίωση των αρετών του γκάουτσο σε φυσική ιδιότητα του αργεντινού εκφράζεται ιδιαίτερα μέσα από το έργο του Μπόρχες ο οποίος αστικοποίησε

56. Carlos Altamirano, «La fundación de la literatura argentina», ό.π., σ. 208.

τον γκάουτσο και αναζήτησε τις ιδιότητές του στον χώρο της πόλης και συγκεκριμένα στους κατοίκους των παρυφών του Μπουένος Άιρες.⁵⁷

Η δεκαετία του 1930 ξεκίνησε με μια βαθειά τραυματική εμπειρία: το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1930, ανατρέποντας τον εκλεγμένο ριζοσπάστη πρόεδρο Hipólito Yrigoyen, άνοιξε μια δεκαετία που χαρακτηρίστηκε από μια έντονη πολιτική διαφθορά και μια γενικευμένη οικονομική, κοινωνική και ηθική κρίση. Μεταξύ της διανόησης άρχισε να επικρατεί μια βαθειά δυσαρέσκεια η οποία εκδηλώθηκε μέσα από την ηθελημένη «φυγή» από μια πολιτική κατάσταση που αποδοκίμαζαν. Όπως χαρακτηριστικά λέει η Beatriz Sarlo, «στον 19ο αιώνα, η Αργεντινή ήταν ένας στόχος και ένα πρόγραμμα. Στην τρίτη δεκαετία του επόμενου αιώνα η Αργεντινή εμφανιζόταν ως πρόβλημα που επέτρεπε λίγες αισιόδοξες λύσεις».⁵⁸ Σε αυτό το κλίμα, πολλοί άνθρωποι των γραμμάτων συνέχισαν την αναζήτηση μιας εθνικής οντολογίας στην πάμπα και στη μορφή του γκάουτσο, και προσπάθησαν να εκτιμήσουν, θετικά ή αρνητικά, τα «αυθόρμητα» στοιχεία του λαού και της εθνικής κουλτούρας.

Για πολλούς διανοούμενους της εποχής, τα χαρακτηριστικά που παραδοσιακά αποδίδονταν στους αργεντινούς, όπως η λατρεία της ανδρείας και η υποτίμηση του γραπτού νόμου, δεν θα έπρεπε να υποτιμώνται αναγκαστικά αλλά να θεωρούνται δείγματα της κυριαρχίας του συναισθήματος πάνω στη λογική. Ο Raúl Scalabrini Ortíz στο έργο του *El hombre que está solo y espera* (Ο άντρας που είναι μόνος του και περιμένει), επιχείρησε μια ανάλυση της προσωπικότητας του αργεντινού: ο αργεντινός είναι άνθρωπος της διαίσθησης, της παρόρμησης, των προαισθημάτων· δεν επηρεάζεται από αναλύσεις και υπολογισμούς, αντίθετα προτιμά τον αυτοσχεδιασμό· μπορεί να παραβιάσει όλους τους γραπτούς κανόνες γιατί δίνει προτεραιότητα στους δικούς του κώδικες. Αυτά τα χαρακτηριστικά του αργεντινού, προέρχονταν, κατά τον συγγραφέα, από τη στάση ζωής του γκάουτσο, από το «πνεύμα της γης», το οποίο ήταν ικανό να λειτουργήσει ως χωνευτήρι των πολλαπλών επιρροών που δέχεται μια χώρα μεταναστών. Ο Ezequiel Martínez Estrada, στο έργο του *Radiografía de la pampa*, του 1933, από μια πιο απαισιόδοξη θεώρηση, επίσης αναζητούσε τις ρίζες της πολιτιστικής ταυτότητας του αργεντινού και την εξήγηση της

57. Beatriz Sarlo, «Vanguardia y criollismo: la aventura de Martín Fierro», στο *Ensayos argentinos. De Sarmiento a la vanguardia*, ό.π., σ. 211-260 και Beatriz Sarlo, *Una modernidad periférica: Buenos Aires, 1920 y 1930*, Buenos Aires, Nueva Visión, 1999, σ. 35-50. Η «αστικοποίηση» του γκάουτσο και η προβολή της λατρείας της ανδρείας εκφράζεται κυρίως στο έργο του Μπόρχες, *Historia Universal de la infamia*, Buenos Aires, Alianza Editorial, 1998. Το έργο πρωτοδημοσιεύθηκε στα 1935. Έχει μεταφραστεί στα ελληνικά με τον τίτλο *Παγκόσμια ιστορία της ατιμίας*.

58. Beatriz Sarlo, *Una modernidad periférica: Buenos Aires, 1920 y 1930*, ό.π., σ. 242.

συμπεριφοράς του μέσα από τη μοναδική σχέση του με τη γη. Για τον Estrada, όμως, η πάμπα ήταν «μια βίαιη πραγματικότητα», ήταν «η οριστική, πρώτη και τελευταία αλήθεια: ήταν ο θάνατος». Σύμφωνα με τη θεώρησή του, η απόλυτη κυριαρχία της φύσης και η φυλετική πρόσμιξη, κυρίαρχη στη δημογραφική σύνθεση του αμερικανικού πληθυσμού και ενσαρκωμένη στη μορφή του γκάουτσο, καθιστούσε αδύνατη την ανάπτυξη του πολιτισμού στην Αμερική.⁵⁹

Ωστόσο, παρά την αναγνώριση της σημασίας και την επανεκτίμηση της εικόνας του γκάουτσο από ένα μεγάλο μέρος της λόγιας διανόησης, αυτός καθυστέρησε πολύ να γίνει αποδεκτός από το επίσημο κράτος, τους φορείς και τις εκφράσεις του. Χαρακτηριστικό είναι ότι στις μεγάλες και λαμπρές τελετές του 1910 για τον εορτασμό της επετείου της ανεξαρτησίας, ο γκάουτσο ήταν απών από τον επίσημο λόγο και την εικονογραφία που πρόβαλλε κυρίως τους πατρίκιους ήρωες του έθνους.⁶⁰ Το επίσημο κράτος μόλις κατά τις δεκαετίες του 1930 και 1940, κάτω από την έντονη επίδραση των εθνικιστικών ιδεών της περιόδου που είχε ανοίξει το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1930, υιοθέτησε ανοιχτά τον γκάουτσο ως επίσημο σύμβολο του έθνους, παράλληλα με την επίσημη καθιέρωση ημερομηνιών αφιερωμένων στην ημέρα του «Ελευθερωτή Σαν Μαρτίν», του «Εθνικού ύμνου» ή της «Σημαίας». Συγκεκριμένα, στα 1938, στη Βουλή της επαρχίας του Μπουένος Άιρες παρουσιάστηκαν ένα σύνολο από προτάσεις με σκοπό να θεσπιστεί η «Μέρα της Παράδοσης» η οποία θα εορταζόταν κάθε χρόνο στις 10 Νοεμβρίου, ημερομηνία γέννησης του José Hernández. Η πρόταση εγκρίθηκε στα 1939. Στα 1948 η περιονική κυβέρνηση αποφάσισε την επέκταση του εορτασμού σε ολόκληρη τη χώρα. Ταυτόχρονα, στα τέλη της δεκαετίας του 1930 υποβλήθηκαν στη Βουλή προτάσεις για την ανέγερση του μνημείου του γκάουτσο στην πόλη του Λα Πλάτα, πρωτεύουσα της επαρχίας του Μπουένος Άιρες. Επιπλέον, με την προτροπή της «Επιτροπής Μουσείων», η εκτελεστική εξουσία ψήφισε στα 1942 διάταγμα σύμφωνα με το οποίο οι νέοι σιδηροδρομικοί σταθμοί ή αυτοί που θα μετονομάζονταν, θα έπρεπε να φέρουν ονομασίες που να παραπέμπουν «στην παράδοση ή στο φολκλόρ». Τέλος, το Εθνικό Συμβούλιο Εκπαίδευσης πήρε σημαντικές πρωτοβουλίες για τη δημοσίευση ανθολογιών με παραδοσιακά τραγούδια.⁶¹ Πρόκειται

59. Beatriz Sarlo, *Una modernidad periférica: Buenos Aires, 1920 y 1930*, ό.π., σ. 215-228, José Luis Romero, *Las ideas en la Argentina del siglo XX*, ό.π., σ. 201-202 και εφημερίδα *Clarín*, άρθρο με τίτλο «Ezequiel Martínez Estrada, el juez implacable de la cultura argentina», 12-1-2000, έθνετο *Cultura*, σ. 212.

60. Alejandro Cattaruzza - Alejandro Eujanián, «Héroes patricios y gauchos rebeldes. Dispositivos estatales y representaciones populares en la constitución de imágenes colectivas del pasado en la Argentina (1870-1940)», ό.π., σ. 13.

61. Alejandro Cattaruzza, «Descifrando pasados: debates y representaciones de la historia nacional», στο *Nueva Historia Argentina*, τόμος VII, Buenos Aires, Sudamericana, 2000, σ. 466-468.

για την επίσημη αναγνώριση της σύνδεσης ανάμεσα στη μορφή του γκάουτσο και την εθνική ιστορία και ταυτότητα.

Οι εναλλακτικές χρήσεις της εικόνας του γκάουτσο

Παράλληλα με το επίσημο πρόγραμμα του πολιτισμικού εθνικισμού που ανέδειξε τον γκάουτσο σε ουσία της αργεντινικότητας, από τη δεκαετία του 1910 και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930, η εικόνα του γκάουτσο άρχισε να χρησιμοποιείται εκτενώς και από άλλες πολιτικές δυνάμεις της χώρας: από τη μια πλευρά οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές έβλεπαν στη μορφή του, όπως και παλαιότερα οι αναρχικοί, το θύμα της κοινωνικής αδικίας και εκμετάλλευσης, και από την άλλη, οι νέοι εθνικισμοί της δεκαετίας του 1930 χρησιμοποίησαν την εικόνα του για να προβάλλουν τις άλλοτε αντιδραστικές και άλλοτε λαϊκιστικές θέσεις τους. Τα ερμηνευτικά σχήματα που επεξεργάζονταν οι πολιτικές δυνάμεις περιείχαν διαφορετικές προσεγγίσεις του παρελθόντος, οι οποίες με τη σειρά τους χρησίμευαν για την τεκμηρίωση των προγραμμάτων των πολιτικών παρατάξεων. Η ισχυρή επίδραση του πολιτισμικού εθνικισμού αποδεικνύεται, ωστόσο, από το γεγονός ότι παρά τις εναλλακτικές χρήσεις της εικόνας του γκάουτσο που επιχειρήθηκαν, όλες οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας, συμπεριλαμβανομένης και της αριστεράς, προσπαθούσαν να αποδείξουν ότι είχαν τις ρίζες τους στην «αυθεντική» εθνική παράδοση.

Ο αναρχισμός, που άρχισε να συγκροτείται από τα τέλη της δεκαετίας του 1880 με σκοπό το σχεδιασμό ενός εναλλακτικού πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού προγράμματος για τους αργεντινούς εργάτες,⁶² αντιμετώπιζε, ήδη από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, την καταδίωξη των γκάουτσο ως προπομπό της μελλοντικής μοίρας των εργατών στην Αργεντινή. Πολλές από αυτές τις θέσεις του αναρχισμού εκφράστηκαν με έμφαση στο περιοδικό *Martin Fierro*, υπό τη διεύθυνση του Alberto Ghirardo (1875-1946), το οποίο ήταν κατά τα χρόνια 1904-1905 (έτος κατά το οποίο απαγορεύτηκε από την αστυνομία) το πολιτιστικό ένθετο της σημαντικής αναρχικής εφημερίδας *La Protesta*. Το περιοδικό περιείχε μια ποικιλία θεμάτων, κατά το πρότυπο των «μοντέρνων» περιοδικών της εποχής, και ορισμένα άρθρα έφεραν την υπογραφή μεγάλων ονομάτων της εποχής που προέρχονταν από ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών ιδεών και αισθητικών απόψεων.

Η υιοθέτηση του *criollismo* από τον αναρχισμό, ως μέσου έκφρασης των κοινωνικών του θέσεων, αποδεικνύεται πρώτα απ' όλα από την επιλογή του ίδιου του τίτλου του περιοδικού. Στο πρώτο τεύχος του ο ίδιος ο Ghirardo εξηγούσε τη σημασία αυτής της επιλογής:

62. Juan Suriano, βλ. άρθρο του στον παρόντα τόμο.

«Το έργο *Martin Fierro* είναι αναμφίβολα το σύμβολο μιας εποχής, η ενσάρκωση των δικών μας συνηθειών, θεσμών, πεποιθήσεων, ελαττωμάτων και αρετών, είναι η κραυγή μιας τάξης που αγωνίζεται ενάντια στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας που την καταπιέζουν, είναι η διαμαρτυρία ενάντια στην αδικία, είναι η αντρίκεια και ειρωνική πρόκληση απέναντι σε αυτούς που απαιτούν να νομοθετούν και να κυβερνούν αγνοώντας τις ανάγκες αυτών που παράγουν και υποφέρουν, είναι η ζωντανή, απτή, αγροτική, στερεοτυπική αποτύπωση της ζωής ενός λαού».⁶³

Σύμφωνα με την Ana Lía Rey, αυτή η επιλογή δεν οφειλόταν μόνο στο οικείο του τίτλου για τους αναγνώστες αλλά εκφράζει και μια διπλή στρατηγική: από τη μια πλευρά στόχευε στην υπενθύμιση στο κοινό της καταδίκης του γκάουτσο ο οποίος τώρα συγγεόταν με τον εκμεταλλεύσιμο εργάτη, και στη διεύρυνση των ντόπιων οπαδών του αναρχισμού και, από την άλλη, στη νομιμοποίηση του αναρχισμού ως σκέψης με ρίζες στη ντόπια παράδοση και στο εθνικό παρελθόν της Αργεντινής, ενάντια στον γενικό χαρακτηρισμό των αναρχικών ως «ξένων ταραξιών».⁶⁴ Σε σχέση με το τελευταίο, αξιοσημείωτο είναι ότι τα αποσπάσματα από το *Martin Fierro* του José Hernández που δημοσιεύονται στο περιοδικό δεν προέρχονται από το πρώτο μέρος του ποιήματος όπου αναφέρεται στην εξέγερση του γκάουτσο, αλλά από το δεύτερο, όπου ο γκάουτσο νομιμοποιείται ως εργάτης του κτηνοτροφικού πλούτου της Αργεντινής.

Η παρουσίαση των θεμάτων που συνδέονταν με τη μορφή του γκάουτσο γινόταν με διάφορους τρόπους. Πρώτα πρώτα, το περιοδικό δημοσίευε συχνά αποσπάσματα από τους κλασικούς του γκαουτσέσκο λογοτεχνικού είδους, τα οποία δημιουργούσαν ένα κλίμα οικειότητας στο αναγνωστικό κοινό. Άλλοτε, τα δημοσιεύματα του ίδιου του εκδότη τόνιζαν το ηρωικό παρελθόν του καταδικασμένου στο παρόν γκάουτσο ο οποίος με τους αγώνες του «έκλεισε τον δρόμο στους κατακτητές της Αμερικής». Επιπλέον, τα πρωτότυπα χρονογραφήματα του Juan Pablo, του οποίου η πραγματική ταυτότητα αγνοείται, στόχευαν στην επανεντίμηση της μορφής του γκάουτσο ως επαναστάτη. Ο ήρωας του Juan Pablo είναι ένας γκάουτσο που δεν διστάζει να τεθεί εκτός νόμου για να αποφύγει την αδικία της υποχρεωτικής στρατολόγησης. Γίνεται, έτσι ένας νέος Juan Moreira που διαθέτει επιπλέον το «μοντέρνο» στοιχείο της συνείδησης και συγκεκριμένα το ιδεολογικό υπόβαθρο του αναρχισμού: αυτός ο νέος ήρωας εγκαθίσταται τελικά στην πόλη και αναλαμβάνει τον ρόλο του στρατευμένου αναρχικού ο οποίος εξηγεί στους άλλους εργάτες τη σημασία της

63. *Martin Fierro*, αρ. 1, 3-3-1904. Το απόσπασμα αναφέρεται στην αδημοσίευτη εργασία της Ana Lía Rey, «Periodismo y cultura anarquista en la Argentina de comienzos del siglo XX. Alberto Ghirardo en *La Protesta y Martin Fierro*, σ. 27-28.

64. Στο ίδιο, σ. 28.

απεργίας και την ανάγκη της συλλογικής αντίστασης απέναντι στην αδικία των αφεντικών.⁶⁵

Εξάλλου, ο Juan Bautista Justo, ιδρυτής του αργεντινού σοσιαλιστικού κόμματος στα 1896, στο έργο του *Teoría y práctica de la historia*, του 1909, ανέλυε τους εμφύλιους πολέμους της χώρας σε σχέση με την παρουσία των γκάουτσο, τους οποίους χαρακτήριζε ως «τον πληθυσμό της υπαίθρου που καταδιωκόταν και εκδιωκόταν από την καπιταλιστική παραγωγή στην οποία αδυνατούσε να προσαρμοστεί και κατά συνέπεια ξεσηκωνόταν ενάντια στους ιδιοκτήτες της γης, κάθε φορά περισσότερο άπληστους για γη και πλούτη».⁶⁶

Το κομμουνιστικό κόμμα, από την πλευρά του, το οποίο ιδρύθηκε επίσημα στα 1920, καταδίκασε το ίδιο το πνεύμα της Επανάστασης του Μαΐου του 1810 (ως «επανάσταση ιδιοκτητών») που έγινε με σκοπό να αναλάβουν προς δικό τους όφελος τη διαχείριση του τελωνείου του Μπουένος Άιρες) και μιλούσε για «παραχάραξη» της ιστορίας. Αντίθετα, αναγνώριζε τη σημασία του έργου του José Hernández: η εφημερίδα *Claridad*, η οποία εξέφραζε τις θέσεις του κόμματος, έγραφε στα 1937 ότι στα κείμενά του «αποτυπώνονται οι διαμαρτυρίες ενάντια στις καταχρήσεις που λάμβαναν χώρα, καθώς έσπερναν τους γκάουτσο στα σύνορα για να πολεμήσουν ενάντια στους ινδιάνους και να υπερασπίσουν τη γη των άλλων». Εξάλλου, ένα χρόνο πριν, στα 1936, σε μια μεγάλη κινητοποίηση του εφήμερου «Λαϊκού μετώπου», το πορτραίτο του José Hernández, μαζί με αυτά του Μαρξ και του Λένιν, χρησιμοποιήθηκε ως πανώ από την ΑΙΑΡΕ, μια ομάδα διανοομένων υπό την αιγίδα του Κομμουνιστικού Κόμματος.⁶⁷

Τέλος, στη δεκαετία του 1930, η μορφή του γκάουτσο χρησιμοποιήθηκε εκτενώς και από τους νέους εθνικισμούς που άρχισαν να διαμορφώνονται κάτω από τις ιδιαίτερες συνθήκες της περιόδου που, όπως προαναφέρθηκε, είχε σαν κύρια χαρακτηριστικά της τη γενικευμένη κοινωνική και οικονομική κρίση, τον κρατικό αυταρχισμό, την πολιτική βία και την ανάπτυξη προνομιακών σχέσεων με τη Μεγάλη Βρετανία.

Από τη μια πλευρά, αναπτύχθηκε ένας δεξιός εθνικισμός που άγγιζε την ξενοφοβία, επηρεασμένος από τα ευρωπαϊκά, αντι-φιλελεύθερα δεξιά ρεύματα, ο οποίος άρχισε να κερδίζει οπαδούς μεταξύ της παραδοσιακής διάνοησης. Αυτός ο εθνικισμός επιχείρησε μια συλλογική ερμηνεία του παρόντος και μια νέα ανάγνωση του παρελθόντος, γνωστή στην αργεντινή ιστορία ως «αναθεωρητι-

65. Στο ίδιο, σ. 28-32.

66. José Luis Romero, *Las ideas en la Argentina del siglo XX*, ό.π., σ. 75.

67. Alejandro Cattaruzza, «Descifrando pasados: debates y representaciones de la historia nacional», ό.π., σ. 440.

σμός», της οποίας η αποτελεσματικότητα έγκειται αποκλειστικά στη μυθοπλαστική της ικανότητα.⁶⁸ Ο «αναθεωρητισμός» δεν ήταν μια πνευματική κίνηση που γεννήθηκε στο περιθώριο των κύκλων της διανόησης, αντίθετα, πολλά από τα μέλη του κατείχαν σημαντικές θέσεις στον πνευματικό χώρο. Η τακτική του δεν διέφερε πολύ από αυτή άλλων πνευματικών ομάδων και στηριζόταν στην ίδρυση ινστιτούτων, στη δημοσίευση βιβλίων, στην οργάνωση διαλέξεων. Στην ανάγνωση του παρελθόντος που επιχειρούσε, η οποία εκφράστηκε κυρίως στην *Historia de la Nación Argentina*, του 1936, υπό τη διεύθυνση του Ricardo Levene, ηγετικής μορφής της Εθνικής Ακαδημίας της Ιστορίας, η εικόνα του γκάουτσο, ως αυτόχθονου στοιχείου της πατρίδας και εγγυητή των ντόπιων παραδόσεων, συνδέθηκε στενά με τη μορφή του Ρόσας, του οποίου το πολιτικό έργο άρχισε να επανερμηνεύεται και να επανεκτιμάται. Στα 1938 ιδρύθηκε το ιστορικό ερευνητικό ινστιτούτο «Juan Manuel de Rosas» και την ίδια χρονιά συστάθηκε μια επιτροπή για τον επαναπατρισμό των οστών του. Σύμφωνα με τη νέα αυτή προσπάθεια ερμηνείας του παρελθόντος, η οποία ερχόταν σε αντίθεση με την εκδοχή της επίσημης ιστορίας που πρόβαλλε τους φιλελεύθερους πατριότους ήρωες του έθνους, ο Ρόσας ήταν είτε η μορφή που προστάτευσε την εθνική βιομηχανία και προχώρησε σε μια αγροτική μεταρρύθμιση προς όφελος των εργατών γης, είτε ο εγγυητής της τάξης.⁶⁹

Από την άλλη πλευρά, η μορφή του γκάουτσο υιοθετήθηκε και από τον λαϊκιστικό ή αριστερίζοντα εθνικισμό ο οποίος ξεπρόβαλε στη δεκαετία του 1930 ως νέο, αντιιμπεριαλιστικό κίνημα. Οι θέσεις του λαϊκιστικού αυτού εθνικισμού εκφράστηκαν κυρίως μέσα από το νεανικό κίνημα της FORJA (Δύναμη Ριζοσπαστικού Προσανατολισμού της Νέας Αργεντινής), του 1935, της οποίας ο πολιτικός λόγος έγινε σήμα κινδύνου για τη δομική οικονομική εξάρτηση της χώρας που είχε δεθεί στο άρμα της βρετανικής αυτοκρατορίας, και πρόβαλλε την ανάγκη δημιουργίας μιας πραγματικά ανεξάρτητης Αργεντινής μέσω της λαϊκής κυριαρχίας και ενάντια στις οικονομικές ολιγαρχίες. Πολλοί διανοούμενοι της εποχής, συνδεδεμένοι περισσότερο ή λιγότερο άμεσα με την ομάδα FORJA, έδωσαν με τα έργα τους σαφή δείγματα αυτής της πολιτικοποίησης του *criollismo*. Ο Arturo Jauretche, χαρακτηριστικά, στο έργο του *El paso de los libros* (Το βήμα των ελευθέρων) του 1934, χρησιμοποιεί, ως μέσο αντίστασης στην ξένη πολιτιστική διείσδυση, το γκαουτσέσκο είδος και τον χώρο της υπαίθρου για να εκφράσει την αντίθεσή του στον ξένο ιμπεριαλισμό και

68. Tulio Halperin Donghi, *El revisionismo histórico argentino*, Μεξικό, Siglo XXI, 1970.

69. Alejandro Cattaruzza, «Descifrando pasados: debates y representaciones de la historia nacional», *ό.π.*, σ. 446-451.

στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση της Αργεντινής για την οποία ευθύνονταν ο «χρυσός των γκρίνγκος» και οι «ντόπιοι πλούσιοι σύμμαχοί τους».⁷⁰

*
* *

Παρά τις μεμονωμένες φωνές της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας που αμφισβήτησαν την ύπαρξη του γκάουτσο,⁷¹ στα τέλη της δεκαετίας του 1930 είχε πλέον διαμορφωθεί μια γενική συγκατάθεση για την άμεση σχέση της αργεντινής εθνικής ταυτότητας με τον γκάουτσο, αλλοτινό αντιπροσωπευτικό τύπο ενός παρελθόντος που ανακατασκευαζόταν συνεχώς. Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 η πορεία συγκρότησης της εικόνας του είχε ολοκληρωθεί. Στο εξής επικράτησαν στην τοπική κοινωνία άλλες κυρίαρχες απεικονίσεις, η μορφή του γκάουτσο έγινε κατά βάση «μουσειακή» και η χρήση της ήταν κυρίως έμμεση και άρχισε να χάνει τη δυναμικότητά της.

Στον επίσημο λόγο του περονικού καθεστώτος κεντρική θέση κατέλαβε το «ντόπιο εργατικό στοιχείο», των εσωτερικών κατά βάση επαρχιών της χώρας, στους οποίους στηρίχθηκε ο Περόν για να προωθήσει την εκβιομηχάνιση της χώρας. Αυτοί οι εσωτερικοί μετανάστες θεωρήθηκαν τώρα ότι ενσάρκωναν τις αξίες του έθνους, της εργασίας και της πατρίδας. Στη νέα πολιτιστική κουλτούρα που επιβλήθηκε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950, η προβολή του «ντόπιου» στοιχείου εναλλασσόταν με αυτή «του στοιχείου της υπαίθρου» και κάπου οι δύο χαρακτηρισμοί επικαλύπτονταν και θεωρήθηκαν σχεδόν συνώνυμοι. Ωστόσο, στον λόγο του περονικού καθεστώτος η έμφαση δόθηκε στους εσωτερικούς μετανάστες από τις φτωχές βόρειες επαρχίες της χώρας, οι οποίοι ταυτίστηκαν με το περονικό ιδεώδες —σε αντίθεση με τον γκάουτσο του οποίου ο φυσικός χώρος δράσης ήταν η εύφορη πάμπα. Η σύνδεση του περονικού καθεστώτος με το ντόπιο στοιχείο οδήγησε στον σχετικό παραγκωνισμό του τελευταίου —και κατά συνέπεια και του γκάουτσο— κατά τη μετέπειτα διαδικασία αποπερονοποίησης της κοινωνίας που ακολούθησε την πτώση του Περόν στα 1955. Χαρακτηριστικά, η δικτατορία του 1976, παρόλο που δεν αμφισβήτησε ανοιχτά την εικόνα του γκάουτσο, επανήλθε με έμφαση στο παραδοσιακό τρίπτυχο «μετανάστης - εργασία - αρμονία», από το οποίο αποκλειό-

70. Beatriz Sarlo, *Una modernidad periférica: Buenos Aires 1920 y 1930*, ό.π., σ. 207-215.

71. Οι Alejandro Cattaruzza και Alejandro Eujanián στο σχετικό άρθρο τους αναφέρονται στις θέσεις του Emilio Coni, μέλους της Εθνικής Ακαδημίας της Ιστορίας, ο οποίος στην εισαγωγή του έργου του *El gaucho*, του 1943, αμφισβητεί την ύπαρξη του γκάουτσο τον οποίο θεωρεί «κατασκευάσμα των ποιητών και λογοτεχνών». Alejandro Cattaruzza - Alejandro Eujanián, «Héroes patricios y gauchos rebeldes...», ό.π., σ. 17-18.

ταν ο ντόπιος εργάτης, και καθιέρωσε τις τελετές για τον εορτασμό της συμβολής της μετανάστευσης στην πρόοδο της χώρας.⁷² Ο γκάουτσο, ως εκπρόσωπος του ντόπιου στοιχείου που είχε στηρίξει το περονικό καθεστώς, έμπαινε για άλλη μια φορά στο περιθώριο ως επικίνδυνος.

Η πορεία κατασκευής της εικόνας του γκάουτσο ήταν αναμφίβολα μεγάλη: βασίστηκε σε διαφορετικές ερμηνείες του παρελθόντος, όπως αυτές διαμορφώθηκαν με βάση τις ανάγκες και τις επιταγές του εκάστοτε παρόντος, από την εποχή των εμφυλίων πολέμων του πρώτου μισού του 19ου αιώνα μέχρι τα χρόνια του περονικού καθεστώτος. Από «γνήσιο τέκνο της γης» που εναντιώθηκε στους ισπανούς αποικιοκράτες μέσα από την επανάσταση του Μαΐου του 1810, έγινε το «βάρβαρο» στοιχείο της «αδάμαστης ερήμου» μέσα από τον λόγο των πεφωτισμένων ηγεσιών που ανέλαβαν κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα την εθνική οργάνωση της χώρας, τον γρήγορο εκσυγχρονισμό της και τη δημιουργία «πειθαρχημένων πολιτών». Την ίδια περίοδο, μέσα από το πεδίο της λαϊκής κουλτούρας και συγκεκριμένα ως καταδικωόμενος Martín Fierro και ανυπότακτος Juan Moreira, αποτέλεσε το κέντρο ενός ευρύτερου πολιτιστικού φαινομένου που πρόβαλε τον κόσμο της υπαίθρου, στηρίχθηκε σε ένα σύνολο συμβολικών εικόνων των λαϊκών στρωμάτων, κωδικοποίησε τις κοινές εμπειρίες και προσδοκίες και έγινε μορφή αντίστασης στην πορεία εκσυγχρονισμού της χώρας. Στη συνέχεια, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, η μορφή του «καλού» Martín Fierro που επανήλθε στην έννομη τάξη, υιοθετήθηκε από τον πολιτισμικό εθνικισμό της περιόδου και προβλήθηκε ως αντιπροσωπευτικό σύμβολο της αργεντινής εθνικής ταυτότητας, το οποίο, μέσα από τη λατρεία της ανδρείας, ενσάρκωνε την κοινή πολιτιστική κληρονομιά, την ιστορική πορεία, τις προσδοκίες και τον συλλογικό χαρακτήρα του αργεντινού λαού. Τέλος, οι δυνάμεις της αριστεράς υιοθέτησαν τον γκάουτσο ως σύμβολο των κοινωνικά αδικημένων, ενώ οι εθνικισμοί της δεκαετίας του 1930 χρησιμοποίησαν τη μορφή του για να στηρίξουν τις αναθεωρημένες ερμηνείες τους για την ιστορική πορεία του έθνους. Η μακριά αυτή διαδρομή εντάσσεται αναμφίβολα στην ευρύτερη διαδικασία ερμηνείας του ιστορικού παρελθόντος και συγκρότησης της αργεντινής εθνικής ταυτότητας, μιας διαδικασίας που προϋπέθετε συγκρούσεις, ζυμώσεις και ανταλλαγές μεταξύ διαφορετικών πολιτιστικών πεδίων και κοινωνικών ομάδων, όπως τα λαϊκά στρώματα, οι πνευματικές και πολιτικές ελίτ, οι εκπρόσωποι του κρατικού μηχανισμού, οι παραγκωνισμένοι ντόπιοι κάτοικοι της υπαίθρου και οι μετανάστες.

72. M. Z. Lobato, *La vida en las fábricas. Trabajo, protesta y política en una comunidad obrera, Berisso (1904-1970)*, Buenos Aires, Prometeo libros / Entrepasados, 2001, σ. 67.